

A május-júniusi fővárosi munkásmegmozdulásokról és a céhreformról bővebben tájékoztat SPIRA-VÖRÖS. A sajtó 1848-i fellendülésével és a nyomdászmozgalommal foglalkozik ezenkívül az emlékiratok közül PROHÁSZKA FERENC, Visszapillantások az 1848-ik évre (*Typographia*, 1885), a feldolgozások közül pedig BALLAGI ALADÁR, A magyar nyomdászat történelmi fejlődése 1472–1877 (Bp. 1878); FIRTINGER KÁROLY, Ötven esztendő a magyarországi könyvnyomtatás közelmúltjából (Bp. 1900); NOVITZKY N. LÁSZLÓ, Egyesült erővel. A magyar könyvnyomdászok ötvenévi szakszervezeti tevékenységének története (H. n. é. n. [Bp. 1912]); FITZ JÓZSEF, A magyar nyomdászat 1848–1849 (Bp. 1948); valamint DEZSÉNYI BÉLA és NEMES GYÖRGY, A magyar sajtó 250 éve. I. (Bp. 1954). A forradalom időszakában Magyarországon megjelent lapok részletes jegyzékével szolgál BUSA MARGIT, Az 1848–49. évek sajtóbibliográfiája (In: KEMÉNY G. GÁBOR, Társadalom és nemzetiség a szabadságharc hadi lapjaiban. Bp. 1957. függ.). A Selmec környéki bányászok harcaira kitérnek Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvédezredes visszaemlékezései és jelentései az 1848/49-iki szabadságharcról és a tót mozgalomról (Szerk. és bev. STEIER LAJOS. Bp. 1924); VERESS JÓZSEF, Az alsómagyarországi főbányagrófság 1848–49-ben. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Bp., Kézirattár, Történelem 4r. 233; SPIRA GYÖRGY, Szlovák bányászok az 1848–49-i magyar szabadságharcban (In: Magyar Történész Kongresszus 1953. június 6–13. Bp. 1954) és PAVEL HAPÁK, Slovenský proletariát v revolučných rokoch 1848–1849 (*Historický časopis*, 1962).

3. A TAVASZI ÉS NYÁRI PARASZTMOZGALMAK

A forradalom idején Magyarországon lezajlott parasztmozgalmak történetének óriási forrásanyaga található az érdekelt megyék és földesúri családok levéltárában, ez az anyag azonban nagyrészt még kiaknázatlan. A felsőbb hatóságokat a helyi mozgalmakról tájékoztató jelentésekből értékes válogatással szolgál az Iratok az 1848-i magyarországi parasztmozgalmak történetéhez. Szerk. és bev. EMBER GYÖZÖ (Bp. 1951). Főleg az itt közölt iratok alapján átfogó képet fest a mozgalmakról EMBER GYÖZÖ, Magyar parasztmozgalmak 1848-ban (In: Forradalom és szabadságharc 1848–1849). A nem úrbéres jellegű parasztbirtokokra nehezedő feudális terhek el nem törlése által keltett problémákat tüzetesen ismerteti SZABÓ ISTVÁN, A jobbágybirtok problémái 1848/49-ben (In: SZABÓ ISTVÁN, Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp. 1948).

A parasztkérdés megyénkinti alakulását bemutató művek közül legfontosabbak: OLÁH GYÖRGY monográfiája, Békésvármegye 1848–1849. I–II. (Gyula, 1889–1892); SPIRA GYÖRGY (Pest megyei forrásanyagra épülő) dolgozata, Parasztságunk és az első magyar polgári forradalom nemesi vezetése (*Századok*, 1948); továbbá LAKATOS ERNŐ, Budapestkörnyék 1848-ban (In: Tanulmányok Budapest Múltjából. XII. Bp. 1957); BALÁZS PÉTER, Társadalmi harcok Győrött és Győr megyében 1848-ban (*Arrabona*, 1961–1962); RÚZSÁS LAJOS, A baranyai parasztság élete és küzdelme

a nagybirtokkal 1711–1848 (Bp. 1964); T. MÉREY KLÁRA, A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba (Bp. 1965); ANNÁSI FERENC, A jobbágyszabadítás ügye Heves és Külső-Szolnok megyében az 1848/49-es forradalom és szabadságharc idején. I–II. (Az Egri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. IV. Eger, 1966; VI. Eger, 1968); CSERNY MARGIT, Adatok az 1848-as forradalom és szabadságharc történetéhez Veszprém megyében (A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. IX. Veszprém, 1970); SIMONFFY EMIL, A jobbágyszabadítás Zala megyében (*Zalai Tükör*, 1974); GLÜCK JENŐ, Parasztmozgalmak és a jobbágyság megszüntetése Arad megyében 1848 tavaszán (In: 1848. Arcok, eszmék tettek. Bukarest, 1974); SZABÓ BÉLA, A jobbágyszabadítás és a honvédelem összefüggései 1848–49-ben Nógrád megyében (Nógrád Megyei Múzeumi Közlemények. XX. Salgótarján, 1974). Az 1848-i viszonyokkal is foglalkozó uradalomtörténeti művek közül legjelentősebbek: SZÁNTÓ IMRE, A parasztság kisajátítása és mozgalmak a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain 1711–1850 (Bp. 1954); SZABAD GYÖRGY, A tatái és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra (Bp. 1957); KARDHORDÓ KÁLMÁN, A bolyi és sellyei uradalom 1848–1849-ben (In: Baranyai Helytörténetírás 1973. Pécs, 1973) és T. MÉREY KLÁRA, A parasztság élete és sorsa a Somogy megyei Hunyady-birtokokon 1767–1867 (Kaposvár, 1975).

A jobbágytelkek számának és megoszlásának Fényes Elek becslésén alapuló adatait közli: EMBER, Magyar parasztmozgalmak. VARGA JÁNOS, A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767–1849 (Bp. 1967) – attól a jogos gyanútól vezettetve, hogy a telkek mennyiségét Fényes a kelleténél kisebbre taksálta – jóval nagyobb telekszámot tételez fel, az ő eredményei azonban szintén kortársak – csak mások – becsléseire épülnek s már túlzottaknak látszanak. Amíg tehát a kérdést további kutatások nem tisztázzák megnyugtatóan, kiindulópont gyanánt változatlanul Fényes közléseit kell elfogadnunk, azzal a megszorítással azonban, hogy ezek a telkek lehetséges számának csupán a minimumát jelölik meg. A bérbe adott földek területi arányára vonatkozó becslés NYÍRI JÓZSÁTÓL származik (*Marczius Tizenötödike*, 1848. jún. 10.). A majorsági szántó- és rétterületek Fényestől vett adatait közli BENDA GYULA, Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867 (Bp. 1973). A majorsági gazdaságok felszereléséhez szükséges költségeket KORIZMICS LÁSZLÓ becsülte fel, Hazánk mezőgazdasági átalakulása (*Gazdasági Lapok*, 1849). Vas Gereben pályaképét megrajzolta VÁLI BÉLA, Vas Gereben, Radákovits József élete és munkái (Bp. 1883). Az igazságügyminisztériumnak „az 1848-dik évi IX. t. cz. folytán szükséges intézkedésekről” kidolgozott törvényjavaslatát közli Az 1848/49. évi népképviselői országgyűlés. Szerk. és bev. BEÉR JÁNOS és CSIZMADIA ANDOR [továbbiakban: BEÉR–CSIZMADIA] (Bp. 1954). Batthyány intézkedését a nemzetőri összeírás szükség szerinti felfüggesztéséről az 1848. április 21-én kelt 15. sz. miniszterelnöki körirat tartalmazza, OL Gyűjtemények, 1848–49-i és emigrációs nyomtatványok.

4. A NEMZETISÉGI MOZGALMAK KIBONTAKOZÁSA

A kérdés újabb keletű jugoszláv szakirodalmát ismerteti a *Ten Years of Yugoslav Historiography 1945–1955*. Ed. JORJO TADIĆ (Beograd, 1955) és az *Historiographie yougoslave 1955–1965*. Réd. JORJO TADIĆ (Beograd, 1965). Az újabb román szakirodalomról tájékoztat a *Contribuții ale istoriografiei românești privind anul revoluționar 1848 în țările române*. Red. P. SIMIONESCU (*Studii*, 1968) és a *Bibliografia istorică a României. I. 1944–1969*. Red. ȘTEFAN PASCU, IOACHIM CRĂCIUN și BUJOR SURDU (București, 1970), valamint DIONISIE GHERMAN kritikai szemléje, *Sozialer und nationaler Faktor der siebenbürgischen Revolution von 1848 bis 1849 in der Sicht der rumänischen Geschichtswissenschaft nach 1945* (In: *Ungarn-Jahrbuch. II. Mainz*, 1970). Napjaink szlovák szakirodalmát áttekinti LADISLAV TAJTÁK és MICHAL POTEMRA, *Slovenská historiografia obdobia zvršného národnostného útlaku* (*Historický časopis*, 1976).

Általános tartalmú válogatás a nemzetiségi mozgalmakra vonatkozó források-szövegekből az 1848–1849. évi iratok a nemzetiségi megbékélésről (H. n. é. n. [Bp. 1948]). A magyar nemzetiségi politikát egészében jellemző visszaemlékezések közül legjelentősebbek Szemere Bertalan miniszterelnök emlékiratai az 1848/49-i magyar kormányzat nemzetiségi politikájáról. Sajtó alá rend. SZÜTS IVÁN (Bp. 1941). A nemzetiségi kérdés 1848–49-i alakulását átfogóan tárgyaló feldolgozások közül mint időrendben első említendő a hagyományos nacionalista szemléletet képviselő HORVÁTH JENŐ rövid áttekintése, A magyar kormány nemzetiségi politikája 1848–49-ben (*A Haborús Felelősség*, 1930). Annál elfogulatlanabban közelít már a témához I. TÓTH ZOLTÁN két tanulmánya, Kossuth és a nemzetiségi kérdés 1848–1849-ben (In: Kossuth-emlékkönyv II.), illetve A nemzetiségi kérdés Magyarországon 1848–1849-ben (In: I. TÓTH ZOLTÁN, *Magyarok és románok*. Bp. 1966), valamint ARATÓ ENDRE összefoglalása (Magyarország története. Egyetemi tankönyv. III.), s kötetünk előadása is elsősorban ezekre a művekre támaszkodik. Eltérő szellemű fejtegetés található viszont KOVÁCS ENDRÉNél, A forradalom és a nemzetiségek (In: A negyvennyolcas forradalom kérdései), s ennek megfelelően eltérő szellemenben nyúl a kérdéshez az ő részletesebb összefoglalója is: Szemben a történelemmel. A nemzetiségi kérdés a régi Magyarországon (Bp. 1977).

Az egyes nemzetiségek 1848–49-i mozgalmait átfogóan foglalkozó forráskiadványok és feldolgozások közül legfontosabbak: [SIEGFRIED KAPPER], *Die serbische Bewegung in Südungarn. Ein Beitrag zur Geschichte der ungarischen Revolution* (Berlin, 1851); THIM JÓZSEF, *A magyarországi 1848–49-iki szerb fölkelés története*. I. (Bp. 1940, függelékében a korábbi szakirodalom részletes bibliográfiájával); II–III. (Bp. 1930–1935); RADOSLAV PEROVIĆ, *Gradja za istoriju srpskog pokreta u Vojvodini 1848–1849. I/1.* (Beograd, 1952); VASA BOGDANOV, *Ustanak Srba u Vojvodini i madjarska revolucija 1848 i 1849* (Subotica, 1929); VASO BOGDANOV, *Nacionalni i socijalni sukobi Vojvodjana i Madžara 1848–49* (Zagreb, é. n. [1936]); VASO BOGDANOV, *O revolucionarnosti i kontrarevolucionarnosti nacionalnih pokreta u Podunavlju 1848/49* (In: VASO BOGDANOV, *Živa prošlost*. Zagreb, 1957) SLAVKO

GAVERLOVIĆ, Srbi u revoluciji 1848–1849. (In: Istraživanja. V. Novi Sad, 1976); GJURO [Djuro] ŠURMIN, A horvátok és magyarok 1848-ban és 1849-ben (*Croatia*, 1906); VASO BOGDANOV, Društvene i političke borbe u Hrvatskoj 1848/49. Prilog historiji naše Četrdesetosme (Zagreb, 1949); STEIER LAJOS, A tót nemzetiségi kérdés 1848–49-ben. I–II. (Bp. 1937); DANIEL RAPANT, Dejiny slovenského povstania r. 1848–49. I. (Turč. Sv. Martin, 1937); DANIEL RAPANT, Slovenské povstanie roku 1848–49. I/2–II. (Turč. Sv. Martin, 1937–1950); III–V/1. (Bratislava, 1954–1967); Slovenske národňje novini 1845–1848. Red. VLADIMÍR ŽAPKAY a JÚLIUS HORVÁTH. IV. (Bratislava, 1956); FRAŇO RUTTKAY, Slovenské novinarstvo v revolučných rokoch 1848/49 (*Otázky novinarstva*, 1959); LADISLAV NOVOMESKÝ, Korforduló (*Irodalmi Szemle*, 1966); LUDOVÍT HARAKSIM, Národnostná otázka a slovenské národné hnutie v revolúcii 1848–1849 (In: Slováci a ich národný vývin. Bratislava, 1966); Slovenská jar. Slovenské povstanie 1848–49. Red. JÁN SLOBODA (Bratislava, 1971, függelékében válogatott bibliográfiával); I. N. MELNYIKOVA, Zakarpatszkaja Ukraina v revoljucii 1848 goda (Ucsonie zapiszki Insztyituta Szlavjanovegyenyija. I. Moszkva–Leningrad, 1949); MIHAL DANILAK, Halicki, Bukovinszki, Zakarpatszki ukrajinci v revoljuciji 1848–1849 rokov (Bratislava, 1972); SILVIU DRAGOMIR, Studii și documente privitoare la revoluția românilor din Transilvania în anii 1848–49. I–II. (Sibiu, 1944); III. (Cluj, 1946); V. (Cluj, 1946); ȘTEFAN PASCU–VICTOR CHEREȘTEȘIU, Revoluția de la 1848–1849 din Transilvania. I. (București, 1977); JANCÓS BENEDEK, Szabadságharcunk és a dako-román törekvések (Bp. 1895); JANCÓS BENEDEK, A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota. II. (Bp. 1899); KEITH HITCHINS, The Rumanian National Movement in Transylvania, 1780–1849 (Cambridge Mass., 1969); GEORGE EM. MARICA–IOSIF HAJÓS–CĂLINA MARE–CONSTANTIN RUSU, Ideologia generației române de la 1848 din Transilvania (București, 1968); I. D. SUCIU, Revoluția de la 1848–1849 în Banat (București, 1968); FRIEDRICH TEUTSCH, Die Sachsen im Jahre 1848/49 (In: Hundert Jahre Sächsischer Kämpfe. Hermannstadt, 1896); FRIEDRICH TEUTSCH, Geschichte der Siebenbürger Sachsen. III. (Hermannstadt, 1910); IRMGARD MARTIUS, Großösterreich und die Siebenbürger Sachsen 1848–1859 (München, 1957); CARL GÖLLNER, Die Siebenbürger Sachsen in den Revolutionsjahren 1848–1849 (Bukarest, 1967) és SÁRKÖZI ZOLTÁN, Az erdélyi szászok 1848–1849-ben (Bp. 1974).

A vezető nemzetiségi politikusok iratait és visszaemlékezéseit tartalmazó fontosabb kiadványok: MAŽURANIĆ IVÁN, A horvátok a magyaroknak. Felelet az 1848-ik mártzius és április magyar hirdetményekre (Zágráb, 1848); M. M. HODŽA, Der Slowak. Beiträge zur Beleuchtung der slawischen Frage in Ungarn (Prag, 1848); LUDOVÍT ŠTÚR, Politické state a prejavy. Red. JOZEF AMBRUŠ (Bratislava, 1954); Listy Ludovíta Štúra. Red. JOZEF AMBRUŠ. II–III. (Bratislava, 1956–1960); JANKO KRÁL', Toborzó. Válogatott versek (Bratislava, 1965); EFTIMIE MURGU, Scrieri. Red. și intr. I. D. SUCIU (București, 1969); GEORGE BARIT, Scrieri social-politice. Red. și intr. VICTOR CHEREȘTEȘIU, CAMIL MUREȘAN și GEORGE EM. MARICA (București, 1962); Din corespondența lui Avram Iancu în anii 1848–1849. Red. MARINA VLASIU L[UPAȘ] (In: Studii și materiale de istorie modernă. III. București, 1963);

SIMION BĂRNUȚIU, Românii și ungurii. Discurs rostit în catedrala Blajului 2 (14) maiu 1848. Red. și intr. GEORGE BOGDAN-DUICĂ (Cluj, 1924); [A. T. LAURIAN], Die Rumänen der österreichischen Monarchie. I–III. (Wien, 1849–1851); illetve [GEORG] STRATIMIROVIĆ, Was ich erlebte. Hrsg. von LJUBA STRATIMIROVIĆ (Wien–Leipzig, 1911); JAKOV IGNJATOVIĆ, Szerb rapszódia (Bp. 1973); JOZEF MILOSLAV HURBAN, Ľudovít Štúr. Rozpomienky. Red. JOZEF ŠTOLC (Bratislava, 1959); GEORGIE BARITIU, Parti alese din istori'a Transilvaniei. II. (Sibiu, 1890); A[LEXANDRU] PAPIU ILARIANU, Istori'a romaniloru din Daci'a Superiore. II. (Viena, 1852); ANDREI ȘAGUNA, Memorii din anii 1846–1871 (Sibiu, 1923).

A vezető nemzetiségi politikusok tevékenységének szentelt fontosabb feldolgozások: JOVAN RADONIĆ, Autobiografija patrijarha Josifa Rajačića (Beograd, 1951); JOVAN SAVKOVIĆ, Patrijarh Josif Rajačić u Srpskom Pokretu 1848–1849 (Novi Sad, 1954); MARKO MALETIN, Teodor Pavlović (*Glasnik Istoriskog društva*, 1936); TADIJA SMIČIKLAS, Život i djela Ivana Kukuljevića Sakcinskog (Rad Jugoslavenske akademije. CX. Zagreb, 1892); JAROSLAV ŠIDAK, Politička djelatnost Ivana Kukuljevića Sakcinskoga (In: JAROSLAV ŠIDAK, Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća. Zagreb, 1973); ANTUN BARAC, Mažuranić (Zagreb, 1946); JAROSLAV ŠIDAK, Ivan Mažuranić kao političar (In: ŠIDAK, Studije); H[ÉLÈNE] TOURTZER, Louis Štúr et l'idée de l'indépendance slovaque 1815–1856 (Paris, 1913); KAROL GOLÁŇ, Ľudovít Štúr 1856–1956 (Bratislava, 1956); V[LADIMÍR] MATULA, Ľudovít Štúr 1815–1856 (Bratislava, 1956); Ľudovít Štúr. Život a dielo 1815–1856. Zborník materiálov z konferencie Historického ústavu Slovenskej akadémie vied (Bratislava, 1956); JÚLIUS BODNÁR, Dr. Jozef Miloslav Hurban 1817–1888. Jeho život a dielo (Bratislava, 1925); IVAN KUSÝ, Jozef Miloslav Hurban (Bratislava, 1948); ONDREJ MRLIAN, Jozef Miloslav Hurban (Martin, 1959); JÁN HUČKO, Michal Miloslav Hodža (Bratislava, 1970); MILAN PIŠÚT, Janko Král'. Život a básnické dielo (Bratislava, 1957); I. TÓTH ZOLTÁN, Kossuth, Dragoş és Papfalvi (In: I. TÓTH, Magyarok és románok); G[EOURGE] BOGDAN-DUICĂ, Eftimie Murgu (Bucureşti, 1937); TRAIAN TOPLICEANU, Eftimie Murgu (Caransebeş–Timișoara, 1948); IOSIF JIVAN, Eftimie Murgu, luptător al țărănimii bănățene pentru pămînt 1848–1849 (Deva, 1948); VASILE NETEA, George Barițiu. Viața și activitatea sa (Bucureşti, 1966); MISKOLCZY AMBRUS, George Bariț a román–magyar szövetségért 1848-ban (*Tiszatáj*, 1974); IOSIF STERCA ȘULUȚIU, Biografia lui Avram Iancu (Sibiu, 1897); SILVIU DRAGOMIR, Avram Iancu (Bucureşti, 1965); MARIN MIHALACHE, Avram Iancu 1824–1872 (Bucureşti, 1968); KOVÁCH GÉZA, Avram Iancu és 1848 tanulságai (In: 1848. Arcok, eszmék, tettek); G[EOURGE] BOGDAN-DUICĂ, Viață și ideile lui Simion Bărnuțiu (Bucureşti, 1924); RADU PANTAZI, Simion Bărnuțiu. Opera și gîndirea (Bucureşti, 1967); IOAN LUPAȘ, Mitropolitul Andreiu Șaguna (Sibiu, 1911); KEITH HITCHINS, Orthodoxy and Nationality. Andreiu Șaguna and the Rumanians of Transylvania, 1846–1873 (Cambridge/Mass.–London, 1977); ILIE POPESCU TEIUȘAN–VASILE NETEA, August Trebomniu Laurian. Viața și activitatea sa (Bucureşti, 1970); CARL GÖLLNER, Anton Kurz. Leben und Werk (*Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 1967) és CARL GÖLLNER, Anton Kurz az 1848–49-es forradalomban (In: 1848. Arcok, eszmék, tettek).

A forradalom első hónapjainak fejleményeivel az eddig említett műveken kívül foglalkozik még [RUDOLF HORVAT], Hrvatski pokret u proljeću godine 1848 (Zagreb, 1898); BÖZÖDI GYÖRGY, 1848 márciusa Marosvásárhelyen (*Korunk*, 1958); V[ASILE] NETEA, Cu privire la poziția democraților burghezi și a democraților revoluționari români din Transilvania în 1848. Convocarea și organizarea adunării de la 18/30 aprilie (*Studii*, 1965); VICTOR CHERESTEȘIU, A balázsfalvi nemzeti gyűlés 1848. május 15–17. Az 1848-as erdélyi forradalom kezdete és programjának kidolgozása (Bukarest, 1967); valamint BENKŐ SAMU, Eszmék és tettek 1848 tavaszán Erdélyben (In: 1848. Arcok, eszmék, tettek). A pesti szerb petíciót a pest-budai szerbek gyűlésének jegyzőkönyve tartalmazza; közli THIM II. Az újvidéki szerb petíciót reprodukcióban közli RÓZSA-SPIRA. A *Bratja Slováci!* kezdetű kiáltványt publikálta RAPANT, Slovenské povstanie 1/2., Butteanuék petícióját pedig GELU NEAMȚU, Az 1848. május 3/15–5/17-i balázsfalvi nemzeti gyűlés forradalmi programjának alapidokumentumai (In: 1848. Arcok, eszmék, tettek) és PASCU-CHERESTEȘIU I. A magyarországi románok és a délvidéki szerbek egyházkormányzati ellentéteit bemutatja HATVANI IMRE, Szózat az oláh faj ügyében (Pest, é. n. [1848]) és ARATÓ ENDRE, A nemzetiségi kérdés története Magyarországon. II. (Bp. 1960). A nagyváradi román fiatalok felhívását közli JAKAB ELEK, Szabadságharcunk történetéhez. Visszaemlékezések 1848–1849-re (Bp. 1880), a magyarországi görögkeleti románok petícióját pedig PAP, Okmánytár I. A Szász Egyetem által körözött unióellenes emlékirat: Arhivele Statului, Sibiu, A Szász Egyetem levéltára 1848:528. A Szász Egyetem áprilisi felségfelirata: Aus Briefwechsel und Aufzeichnungen des siebenbürgischen Hofagenten Friedrich Soterius v. Sachsenheim (1821–1856) besonders über das Jahr 1848 (*Siebenbürgische Vierteljahrschrift*, 1936). A szepesi szászoknak a magyar forradalom iránti rokonszenvéről tanúskodik TIRTS-REZSŐ, 1848–49-iki élményeim különös tekintettel a Cornides-féle szepesi guerilla-vadászok szereplésére a szabadságharcban (Késmárk, 1903). A horvát liberálisok állásfoglalásait gazdagon dokumentálja – csoportjukat azonban némi pongyolasággal baloldalnak nevezve – VASO BOGDANOV, Hrvatska ljevica u godinama revolucije 1848–49. U svijetlu naše četrdesetomaške štampe (Zagreb, 1949).

Arról a kardesörtetésről, amellyel Kossuth 1848. április 9-én elvált a pozsonyi szállásán megjelent szerb politikusoktól, KAPPER már idézett művén kívül még számos más – szerb és magyar – kortárs leírása tudósít (felsorolásukat adja THIM I. 38–39.), maga Kossuth azonban utóbb alaptalanoknak minősítette az ellene emelt vádakát. De hogy mentegetőzése nem érdemel hitelt, az saját ellenvetéseiből is kiviláglik; ő ugyanis nem pusztán a szájába adott fenyegető szavak elhangzását tagadta, hanem még azt is, hogy április 9-én egyáltalán találkozott volna Stratimirovićsal és társaival (vö. Kossuth Lajos iratai. XI. Sajtó alá rend. KOSSUTH FERENCZ. Bp. 1905. 170.), holott a találkozó megtörténte vitathatatlan tény. Ennek ellenére mentegetőzésének még ma is hitelt látszik adni SZABAD, Kossuth, olyan hozzátétellel, hogy ha Kossuth mégis elragadtatta magát, ezt azért cselekedte, mert Stratimirovićék ekkor területi önkormányzatot is követeltek. Külön is hangsúlyozandó tehát, hogy a valóságban az április 9-i találkozón vagy azt megelőzően szerb

részeiről még nem követeltek területi autonómiát. Az április 14-i karlócai követeléseket közli THIM II. Hogy a Batthyány-kormány a bel- és az igazságügyminisztériumban – KÁROLYI ÁRPÁD állításával (Németújvári gróf Batthyány Lajos I. 373.) ellentétben – nem egy-egy álladalmi altitkári tisztséget, csupán egy-egy ügyosztályt kívánt biztosítani a horvátoknak, az kivüláglik az április 26-i minisztertanács jegyzőkönyvéből: KLÖM XII. SZABAD szerint Kossuth nemcsak ígéretet tett, hanem valóban gondolt is szerb politikusok miniszteri tárcához juttatására, s ezért nevezte ki miniszterré 1849 tavaszán Vukovics Sebőt (SZABAD, Kossuth). Vukovics azonban ténylegesen magyarnak vallotta magát s a szerb nemzeti mozgalom híveinek a szemében is magyarnak számított.

A márciusi fiatalok nemzetiségi politikáját elemzi SPIRA GYÖRGY, A pesti forradalom baloldaliának nemzetiségi politikája 1848 márciusában (*Magyar Tudomány*, 1970); ARATÓ ENDRE, Die Wirkung des Nationalismus auf die Politik der Kräfte der Linken in Österreich und in Ungarn im Frühjahr und im Sommer 1848 (*Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Historica*. XIII. Bp. 1972) és PÁNDI PÁL, Petőfi és a nacionalizmus (Bp. 1974). A szlovák nemzeti mozgalom szűk körű voltát maga Hurban is elismerte a horvát szábor 1848. július 2-i ülésén tartott felszólalásában; közli STEIER, A tót nemzetiségi kérdés. I. 183–184. A horvátországi magyarónok iránt magyar részről táplált bizalom megalapozatlanságára találóan világít rá ŠURMIN.

A paraszti tömegeknek a nemzeti törekvések iránti kezdeti közömbösségével s e közömbösség fokozatos kiküszöbölődésének tényezőivel foglalkozik WACZAW FELCZAK, Wpływ problemu narodowości na społeczne oblicze rewolucji węgierskiej 1848 r. (*Kwartalnik Historyczny*, 1963) és SPIRA GYÖRGY, A parasztság és a nemzeti törekvések Magyarországon a polgári átalakulás korszakában (In: SPIRA, A negyvennyolcas nemzedék). A nem magyar parasztoknak a forradalom kitörése után kibontakozó mozgalmairól átfogó képet fest ARATÓ ENDRE, Die Bauernbewegungen und der Nationalismus in Ungarn im Frühling und Sommer 1848. I–II. (*Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Historica*. IX. Bp. 1967; XI. Bp. 1970). A román parasztok mozgalmait bemutatja VICTOR CHERESTEȘIU, Adalékok az 1848-as forradalmi év erdélyi parasztmozgalmainak történetéhez (In: Tanulmányok a népi demokráciák történetéből. I. Bp. 1956) s részletesen tárgyalja TRÓCSÁNYI ZSOLT, Az erdélyi parasztság története 1790–1849 (Bp. 1956). A szerb és a horvát parasztok felszabadulásával és mozgalmával foglalkozik LŐRINCZ PÉTER, Adalék a vajdasági agrárkérdés történetéhez (Novi Sad, 1956); SLAVKO GAVRILOVIĆ: Srem u revoluciji 1848–1849 (Beograd, 1963); SLAVKO GAVRILOVIĆ, Virovitička županija u revoluciji 1848–49 (*Historijski zbornik*, 1961); SLAVKO GAVRILOVIĆ, Agrarni nemiri u Križevačkoj i Varaždinskoj županiji 1848–1850 (*Historijski zbornik*, 1960) és JAROSLAV ŠIDAK, Seljačko pitanje u hrvatskoj politici 1848 (*Jugoslovenski istorijski časopis*, 1963). Az április 25-i báni nyilatkozatot lásd: Aktenstücke zur Geschichte des kroatisch-slavonischen Landtages und der nationalen Bewegung vom Jahre 1848. Hrsg. von STEPHAN PEJAKOVIĆ [továbbiakban: PEJAKOVIĆ] (Wien, 1861).

Az ideiglenes osztrák alkotmány szövegét többek között Bariț is megjelentette (*Foaiie pentru minte, inimă și literatură*, 1848 máj. 3/15). A májusi lipcészentmiklósi szlovák petíciót reprodukcióban közli RÓZSA-SPIRA. A Horvátország számára májusban kidolgozott választójogi szabályzatot közli PEJAKOVIĆ. Rajačić május 13-i karlócai beszédét közli THIM II. Báruņ május 14-i balázsfalvi beszédét ismerteti GELU NEAMȚU is, de – néhány szövegösszefüggéséből önkényesen kiszakított s értelméből teljességgel kiforgatott mondata alapján – olyan látszatot keltve, mintha benne egyáltalán nem a magyar forradalmi mozgalomtól való elhatárolódás, hanem egyenesen a véle való együttműködés szándéka jutott volna kifejezésre. A balázsfalvi gyűlés határozatát lásd a gyűlés jegyzőkönyvében; közli az Okmánytár az 1848–9-ki erdélyi eseményekhez. Szerk. KÖVÁRI LÁSZLÓ [továbbiakban: KÖVÁRI, Okmánytár] (Kolozsvár, 1861). A határőrvidéket az osztrák hadügyminiszternek alárendelő június 3-i legfelső elhatározás szövegét, Eötvösnek a karlócai határozatok érvénytelenítése tárgyában Rajačićhoz intézett ugyanazon napi leiratát, valamint a Rajačić felfüggesztéséről intézkedő augusztus 2-i nádori rendeletet közli THIM II. A breznóbányai szlovákok május 7-i petícióját közli: RAPANT, Slovenské povstanie I/2. A breznóbányai szlovákoknak a magyar forradalom iránti hűségére rávilágít SPIRA GYÖRGY, A szlovákok és a negyvennyolcas forradalom (In: SPIRA, A negyvennyolcas nemzedék). A lugosi gyűlésről tájékoztató iratokat közli THIM II. és VARSÁNYI PÉTER ISTVÁN, Adalékok az 1848-as délvidéki harcokhoz. Csernovics Péter–Vukovics Sebő–Kiss Ernő ismeretlen levelei (*Századok*, 1977). A Batthyány-kormányban a nemzetiségek iránti szűkkeblűségére adatokat szolgáltat BOTH ÖDÖN, Szemere Bertalan belügyminiszter nemzetiségi politikája 1848 nyarán (Szeged, 1958); WACŁAW FELCZAK, Słowianie węgierscy wobec sprawy rewolucji i kontrewolucji w 1848 roku (*Przegląd Historyczny*, 1963) és VICTOR CHERESTEȘU, Bestrebungen zur revolutionären Einheit der Völker Siebenbürgens während der Jahre 1848–49 (*Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 1970). Vasvári és Iancu júniusi találkozásáról tudósít a jelenvolt IOSIFU STERCA SIULUTIU, O lacrima ferbinte (*Transilvani'a*, 1877).

A prágai szláv kongresszus vitáit dokumentáló legfontosabb forráskiadvány a Slovanský sjezd v Praze roku 1848. Sbírka dokumentů. Szerk. VÁCLAV ŽÁČEK (Praha, 1958). 1848 csehországi eseményeinek legjobb összefoglalása: ARNOŠT KLÍMA, Revoluce 1848 v českých zemích (Praha, 1974). A prágai kongresszuson (és utóbb) jelentkező magyarbarát és Habsburg-ellenes megnyilatkozásokat áttekinti ARATÓ ENDRE, Egykorú demokratikus nézetek az 1848–1849. évi magyarországi forradalomról és ellenforradalomról. Az 1848–1849. évi szlovák nemzeti mozgalom értékeléséről folytatott vitához (Bp. 1971). Bakunyin nézeteiről képet ad KUN MIKLÓS, M. A. Bakunyin i vengerszkoje nacionalno-oszovobogyityelnoje dvizsenyije 1847–1864 (*Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1973). A szlovének törekvéseit megvilágítja JOSIP APIH, Die Slovenen und das Jahr 1848 (Wien, 1896). A szlovák–cseh viszonyt tárgyalja JAN NOVOTNÝ, Příspěvek k vzájemným vztahům Čechů a Slováků v první etapě revoluce roku 1848 (*Historický časopis*, 1963). Az osztrák uralkodó körök Csehországgal kapcsolatos politikáját elemzi FRIEDRICH

PRINZ, Prag und Wien 1848. Probleme der nationalen und sozialen Revolution im Spiegel der Wiener Ministerratsprotokolle (München, 1968). A prágai fejlemények magyarországi visszhangját gazdag forrásanyag mozgósításával jellemzi ARATÓ, Die Wirkung des Nationalismus. A Hodžánál még júliusban is tapasztalható meg egyezési készséget kimutatja STEIER, A tót nemzetiségi kérdés I. A havaselvei forradalom és a moldvai mozgalmak történetét ismerteti N. V. BEREZNYAKOV, Revolucionnoje i nacionalno-oszvoibogyityelnoje dvizsenyje v Dunajszkih knyazsesztvah v 1848–1849 gg. (Kisinyov, 1955) és GHEORGHE GEORGESCU-BUZĂU, La révolution de 1848 dans les pays roumains (Bucarest, 1965). A havaselvei románoknak a magyar forradalommal való kapcsolatkeresését szépen dokumentálja I. TÓTH ZOLTÁN, A magyar–román szövetség kérdése 1848-ban (*Századok*, 1948). A Szerb Fejedelemségnek a magyarországi szerb felkeléssel kapcsolatos politikáját megvilágítja RISZTICS JÁNOS [JOVAN RISTIĆ], Szerbia külügyi viszonyai az újabb időkben (Nagybecskerek, 1892). A forradalmi és a nemzeti törekvések ellentétbekerülésének tragikus voltát széles európai összefüggésekbe ágyazottan elemzi HANS BACH, Die nationale Frage in der europäischen Revolution von 1848/49 (In: Rolle und Formen der Volksbewegung im bürgerlichen Revolutionszyklus. Berlin, 1976).

Az eddig felsorolt művek egyenkinti jellemzésére ehelyütt sajnos nincs tér. A régebbiekről nagy általánosságban az mondható el, hogy többé vagy kevésbé csaknem valamennyire a hagyományos nacionalista szemlélet nyomta rá a maga bélyegét. Az újabb szakirodalomban – kivált a magyarban és a jugoszlávban – viszont már megvan a nemzetiségi kérdés elfogulatlan tárgyalására való készség. Mindazonáltal még ma is lehet találkozni – főleg szlovák és román szerzőknél, de a magyar és a jugoszláv kutatók egy részénél is – olyan törekvésekkel, amelyek a nemzeti szempontok által elvakított és a forradalom érdekeit így szemük elől vesztő elődök minden áron való igazolására irányulnak. A magyar forradalommal szembe forduló nemzetiségi mozgalmak védelmében felhozni szokott érvek főbbjeit ismerteti és megrostálja SPIRA GYÖRGY, Engels és a magyar negyvennyolc (In: SPIRA, A negyvennyolcas nemzedék), a magyar forradalom szűkkeblű nemzetiségi politikáját menteni igyekvők hivatkozási rendszerének ingatag voltát pedig kimutatja SPIRA, Negyvennyolc mai szemmel.

5. AZ ELSŐ HONVÉDZÁSZLÓALJAK LÉTREHOZÁSÁTÓL A VÁLASZTÁSOKIG

A Batthyány-kormány május 15-i és 19-i döntéseiről tájékoztat a honvédtoborzást meghirdető május 16-i felhívás, amelyet reprodukcióban közöl RÓZSA-SPIRA, illetve az országgyűlés egybehívásáról intézkedő május 20-i nádori rendeletek sora, amelyből mutatványt ad BEÉR-CSIZMADIA. A honvédtoborzás menetéről és az első honvédszászlóaljak megalakulásáról részletes képet fest URBÁN, A nemzetőrség. Az államkölesönjegyzés lefolyását és Kossuth pénzügyminiszteri működését tüzetesen ismerteti FARAGÓ, UNGÁR és SINKOVICS már idézett tanulmánya. A kölesön-

jegyzés tárgyában közzétett május 19-i és 23-i felhívást, valamint Kossuthnak a Kereskedelmi Bankkal kötött június 17-i szerződését lásd: KLÖM XII. Kossuth ekkori általános helyzetmegítéléséről, valamint Kossuth és a kormány Jellačić elleni fellépéseiről bővebb tájékoztatást nyújt SPIRA, Kossuth Lajos forradalmi szövetsége és SPIRA, 1848 Széchenyije. A május 1-i minisztertanács jegyzőkönyvét közli a KLÖM XII., a horvátkérdés kapcsán kibocsátott nádori és királyi rendeleteket pedig PAP DÉNES, Okmánytár I. A határőrvidék ügyében Mészárosához intézett június 8-i királyi leiratot publikálta THIM II. Hogy a kormány júniusban feladta további honvédszászlóaljok szervezésére irányuló szándékát, azt elsősorban István főherceg ellenkezéséből eredezteti URBÁN, A nemzetőrség. De hogy eredeti terveit a kormány a valóságban a maga elhatározásából másította meg, az félreérthetetlenül kiviláglik Mészárosnak és István főhercegnek az ügygel kapcsolatos iratváltásából (OL Nádori levéltár, István főherceg nádori levéltára, ministeri iratok 1848: 1433 és 1524, illetve OL '48ML a hadügyminisztérium iratai, általános iratok, kiadványok 1848:431 és 465). A tavaszi és a nyári hónapokban kiküldött kormánybiztosok összességének a tevékenységét áttekinti SZÓCS SEBESTYÉN, A kormánybiztosi intézmény kialakulása 1848-ban (Bp. 1972), Csány működését és a Drávamellék helyzetét pedig közelebbről is bemutatja BARTA ISTVÁN, Kossuth és Csányi (*Századok*, 1952), illetve KOPASZ GÁBOR, A veszprémi nemzetőrök serege 1848-ban a baranyai Dráva-vonal védelmében (A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. V. Veszprém, 1966); ARADI PÉTER, A Dráva-vidék védelmének szervezése 1848 nyarán (Kaposvár, 1972), valamint VAJDA LÁSZLÓ és VAJDA LÁSZLÓNÉ, Zala megye az 1848–49-es polgári forradalom és szabadságharc idején (*Zalai Tükör*, 1974).

Az erdélyi fejleményeket megvilágító legfontosabb forrásszövegeket közli KŐVÁRI, Okmánytár és Erdély szabadságharca. 1848–49 a hivatalos iratok, levelek és hírlapok tükrében. Összegyűjt. és sajtó alá rend. BÖZÖDI GYÖRGY (Kolozsvár, 1945). Erdély történetének legfontosabb kiadatlan forrásai az erdélyi központi kormányhatóságok irathagyatékában találhatók (OL Erdélyi levéltárak). Az erdélyi események összefoglaló rajzával szolgál KŐVÁRI LÁSZLÓ, Erdély története 1848–49-ben (Pest, 1861). Az erdélyi liberálisok kezdeményezéseibe bepillantást nyújt TRÓCSÁNYI ZSOLT, Wesselényi Miklós (Bp. 1965) és EGYED ÁKOS, Az 1848-as polgári demokratikus forradalom kezdetei Háromszéken (In: A magyar nemzetiség története és testvéri együttműködése a román nemzettel. Tanulmányok. I. Bukarest, 1976). A parasztkérdés erdélyi alakulásáról TRÓCSÁNYI és CHERESTEȘIU korábban idézett művein kívül képet ad még EGYED ÁKOS, Vázlatok a jobbágyszabadítás és a zsellérkérdés történetéhez Háromszéken (*Aluta*, 1971), valamint EGYED ÁKOS, A jobbágyszabadítás az 1848-as kolozsvári országgyűlésen (In: 1848. Arcok, eszmék, tettek). Az erdélyi országgyűlés legfontosabb dokumentumait tartalmazza Erdély nagyfejedelemség 1848. május 30-ára [*sic!*] hirdetett s július 18-án bezárt országgyűlésének jegyző- és irománycsokja (Kolozsvár, 1861). Az uniós törvénycikk uralkodói jóváhagyásának történetéről tájékoztat KÁROLYI, Az 1848-diki pozsonyi törvénycikk.

Az 1848-i horvát szábor legfontosabb irományait eredetiben adja a Zapisnik sabora trojedne kraljevine Dalmatinske, Hrvatske i Slavonske 5. i sledećih meseca lipnja i sěrpnja danah godine 1848 děržanog (Zagreb, 1848), német fordításban pedig PEJAKOVIĆ. Horvátország 1848–49-i történetének kiadatlan forrásai közül legfontosabbak a báni levéltár iratai (Arhiv Hrvatske u Zagrebu, Acta Banalia) és a Jellačić-iratok (Arhiv Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, Ostavština bana Josipa Jellačića). A nyári horvátországi fejlemények átfogó rajzát nyújtja [RUDOLF HORVAT], Hrvatska pokret u ljetu godine 1848 (Zagreb, 1899).

Keczkés tizenkét pontját reprodukcióban közli RÓZSA-SPIRA. A munkások érdekében felszólaló radikálisok cikkeinek lelőhelye: *Radical Lap*, 1848. jún. 11., 14.; *Munkások Ujsága*, 1848. júl. 9.; *Die Opposition*, 1848. aug. 12. Horárik életrajzát megírta TORDAI GYÖRGY, Horárik János (Bp. 1954). Táncsics 1848-ban megtett útjáról a leghívebb képet maga Táncsics szolgáltatja a *Munkások Ujsága*-ban megjelent cikkeivel és önéletrajzával: TÁNCSICS MIHÁLY, Életpályám (Bp. 1978). Táncsics pályafutásának egészét áttekinti BÖLÖNI GYÖRGY, Hallja kend Táncsics! (Bp. 1958), lapszerkesztői munkásságát bemutatja D. SZEMZŐ PIROSKA, Táncsics Mihály 48-as lapja, a *Munkások Ujsága* (*Irodalomtörténet*, 1952), hírlapi cikkeiről pedig tárgyuk szerint tagolt jegyzéket ad ILLÉS ILONA, *Munkások Ujsága* (1848), *Forradalom* (1849), *Arany Trombita* (1869). Repertórium (Bp. 1973). A júniusi országgyűlési választások lefolyását és eredményeit részletesen elemzi CSIZMADIA ANDOR, A magyar választási rendszer 1848–1849-ben. Az első népképviselői választások (Bp. 1963), a megválasztott képviselőkről pedig pártállásukra is utaló névsort nyújt ADALBERT TOTH, Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848–1892 (München, 1973). Egyes szavazókerületekben lezajlott választási küzdelmekről tájékoztat továbbá BABICS ANDRÁS, Táncsics Mihály követé jelölése az 1848/49. évi országgyűlésre (In: Dunántúli Tudományos Gyűjtemény. I. Pécs, 1947); EMBER GYÖZÖ, A nép képviselője (*Valóság*, 1948); KISS GÉZA, Táncsics baranyai hívei 1848-ban (*Történelem*, 1974); MEZŐSI KÁROLY, Petőfi megbuktatása a szabadszállási követválasztáson (In: Petőfi és kora); BALÁZS PÉTER, Az 1848-as választások Győrött és Vörös KÁROLY, A választójog kérdése a bányavidékeken 1848-ban (*Századok*, 1948).

6. AZ ELSŐ NÉPKÉPVISELETI ORSZÁGGYŰLÉS MEGNYITÁSÁTÓL A KATONAÁLLÍTÁSI VITÁIG

Az első népképviselői országgyűlés történetének legfőbb forrásanyaga saját iratainak gyűjteménye: OL AR Lad. XX22. Az országgyűlés két házának ülésjegyzőkönyveit és egyéb irományait nyomtatásban adja BEÉR-CSIZMADIA. Az országgyűlés két házának nyilvános ülésein felvett gyorsírói naplókat bemutatja: A magyar nemzetgyűlés Pesten 1848-ban. Közli PAP DÉNES. I–II. (Pest, 1866) és A parlament Debrecenben 1849. Közli PAP DÉNES. I–II. (Lipce, 1870), ezek a kötetek azonban

az eredeti naplók szövegét erősen megrövidítve közlik, az 1848. október 8-a és december 31-e között Pesten, valamint az 1849 júliusában és augusztusában Szegeden, illetve Aradon tartott ülések naplóját pedig teljesen el mellőzi. Aki tehát hű képet akar alkotni az egyes üléseken lezajlott vitákról, annak a hivatalos *Közlöny* egymást követő számaiban rendszeresen megjelentetett naplószövegekhez kell folyamodnia.

A nádor törvényszentesítési felhatalmazását tartalmazó június 26-i királyi kéziratot közli BEÉR-CSIZMADIA. A július 2-i és 4-i minisztertanács lefolyását ismerteti SPIRA, 1848 Széchenyiye. Ugyanez a munka bizonyítja, hogy a magyar csapaterősítések Észak-Itáliába küldésére irányuló április eleji kérését az udvar – a korábban elterjedt hiedelmekkel ellentétben – ez idő tájt már nem újította meg s eszerint az olasz segély megajánlásának a terve ekkor merőben Batthyány kezdeményezésére merült fel. E megállapítás helyességét nyilvánosságra kerülése óta senki sem vitatta, legújabbán azonban VÁRADY – forrásainak megjelölése nélkül – megint úgy tárgyalja az ügyet, mintha a segély küldését júliusban is az udvar kérte volna. A radikálisoknak a választások lezajlása utáni szervezkedéséről tájékoztat FEKETE, A márciusi fiatalok; SPIRA, Kossuth Lajos forradalmi szövetsége; TORDAI és DEME; továbbá URBÁN ALADÁR, Petőfi 1848 augusztusában (In: Petőfi tüze) és SPIRA GYÖRGY, Petőfi a képviselőház karzatán (A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei. XXVIII. Bp. 1973). Az Egyenlőségi Társulat működése egyébként elsősorban az egykorú baloldali lapokból, kivált a társulat üléseiről rendszeresen tudósító *Nép-Elem*-ből ismerhető meg. A parasztkérdéssel foglalkozó július 6–12-i konferenciáról részletesen beszámolt a *Nép-Elem*, 1848. júl. 8., 9., 10., és rövidebben a *Munkások Ujsága*, 1848. júl. 16., 23. Az utóbbiból kiviláglik, hogy a radikálisok a jobbágyoktól elvett ún. maradványföldek visszaadásának és a regalejogok megszüntetésének a kérdésében nem jutottak megegyezésre, a *Nép-Elem* 1848. júl. 10-i tudósításából viszont kitűnik, hogy a többi részkérdésben egyetértésre jutottak s ezt az egyeztetett álláspontot öntötte formába Nyáry javaslata, mint ezt bővebben is előadja SPIRA, Kossuth Lajos forradalmi szövetsége. Ennek ellenére még ma is van, aki azt írja, hogy a konferencia résztvevői egyáltalán nem, semmiben sem jutottak közös nevezőre; lásd: VARGA JÁNOS, A forradalom és a parasztság (In: A negyvennyolcas forradalom kérdései).

A magyar forradalom külpolitikai törekvéseit tükröző (részben kiadatlan) iratok válogatott repertóriumát A szabadságharc diplomáciai történetének forrásanyaga (*A Háborús Felelősség*, 1931). A Batthyány-kormány külpolitikáját megvilágító legfontosabb forráskiadványok: A szabadságharc magyar diplomáciai levelei 1848–1849. Szerk. HORVÁTH JENŐ (uo. 1928–1931); Correspondence Relative to the Affairs of Hungary 1847–1849 (London, 1850); Az angol külpolitika a magyar szabadságharc ellen. Szerk. és bev. HARASZTI ÉVA (Bp. 1951); Diplomatische Actenstücke zur Beleuchtung der ungarischen Gesandtschaft in Deutschland. Hrsg. von LADISLAUS SZALAY (Zürich, 1849) és Die Beziehungen Ungarns zur deutschen Nationalversammlung im Jahre 1848. Hrsg. von KARL NEHRING (*Südost-Forschungen*, 1977).

A kormány külpolitikai törekvéseinek legjobb összefoglaló feldolgozását HAJNAL nyújtja idézett munkájában. Összefoglaló áttekintéssel szolgál még WILHELM ALTER, *Die auswärtige Politik der ungarischen Revolution 1848/1849* (Berlin, 1912) és KENYERES JÚLIA, *A szabadságharc és a nemzetközi politika* (In: *Forradalom és szabadságharc 1848–1849*). A magyar forradalomnak egyes külső országokkal való kapcsolatteremtési próbálkozásait tárgyaló fontosabb művek: CHARLES SPROXTON, *Palmerston and the Hungarian Revolution* (Cambridge, 1919); HORVÁTH JENŐ, *Anglia és a magyar szabadságharc* (*Századok*, 1925–1926); KOSÁRY DOMOKOS, *Magyar és francia külpolitika 1848–49-ben* (*Századok*, 1938); LADISLAUS TÓTH, *Ungarn und die deutschen Freiheitsbewegungen im Jahre 1848* (*Ungarn*, 1943) és ERDŐDY GÁBOR, *A forradalmi magyar kormányzat és sajtóorgánumai a németországi változásokról 1848-ban* (*Századok*, 1977). A francia kormánykörök külpolitikájába betekintést nyújt ERNST BIRKE, *Frankreich und Ostmitteleuropa im 19. Jahrhundert. Beiträge zur Politik und Geistesgeschichte* (Köln–Graz, 1960). Szalay portréját adja ANGYAL DÁVID, *Szalay László emlékezete születése 100. évfordulója alkalmából* (*Budapesti Szemle*, 1914).

A nádor törvénytelenítését visszavonó augusztus 14-i királyi kéziratot közli PAP DÉNES, *A magyar nemzetgyűlés Pesten. II. A délvidéki harcokról* THIM művén, valamint a következő fejezet irodalomjegyzékében idézendő összefoglaló jellegű hadtörténeti munkákon kívül képet ad BALÁZS JÓZSEF, *A délvidéki hadműveletek 1848 nyarán és őszén* (*Hadtörténelmi Közlemények*, 1960). Az előbb alkalmilag, majd tartós szolgálatra a táborba vezényelt nemzetőri alakulatok megszervezését tüzetesen ismerteti URBÁN, *A nemzetőrség*; továbbá – helyi példákon keresztül – NÁDOR JENŐ, *Szarvas 1848-ban* (Szarvas, 1962); HORVÁTH ÁRPÁD, *A Tolna megyei 1848-as szabadságharcosok nyomában* (In: *Tanulmányok Tolna Megye Történetéből. I. Szekszárd*, 1968); KOPASZ GÁBOR, *A baranyai nemzetőrség és ennek szerepe 1848–49-ben* (In: *Baranyai Helytörténetírás 1973*) és SZABÓ BÉLA.

7. A KIROBBANÁS KÜSZÖBÉN

Az Angliában végbemenő gazdasági változásokról tömör áttekintéssel szolgál J. H. CLAPHAM, *An Economic History of Modern Britain. I.* (Cambridge, 1964). 1848 országi eseményeit bemutatja DENIS GWYNN, *Young Ireland and 1848* (Cork, 1949). 1848 itáliai fejleményeit áttekinti G. F. H. BERKELEY, *Italy in the Making. January 1st 1848 to November 16th 1848* (Cambridge, 1940) s részletes előadást nyújt róluk CESARE SPELLANZON, *Storia del Risorgimento e dell'Unità d'Italia. III–V.* (Milano, 1936–1950), a velük foglalkozó további szakirodalomról pedig tüzetesen tájékoztat a *Bibliografia dell'età del Risorgimento. I–III.* (Firenze, 1971–1974). Az 1848-i francia forradalom történetét átfogóan tárgyaló művek közül legfontosabbak: GEORGES BOURGIN, *Naissance et mort d'une république* (Paris, 1947); JEAN DAUTRY, *Histoire de la révolution de 1848 en France* (Paris, 1948) és GEORGES DUVEAU, 1848 (Paris, 1965).

A nyár végén Horvátországban lezajló katonai készülétekre adatokat szolgáltat GUNTHER E. ROTHENBERG, Jelačić, the Croatian Military Border, and the Intervention against Hungary in 1848 (*Austrian History Yearbook*, 1965). A Jellačićhoz augusztus 26-án érkezett üzenetről tájékoztat az ő két nap múlva Rajačićnak írott levele; közli DEÁK IMRE. Az osztrák kormánynak a magyar kormány maga alá rendelésére nézve kidolgozott javaslatait lásd: az augusztus 27-i minisztertanácsi ülésének a jegyzőkönyvében: ÖStA HHStA KA ÖMRPr 1848. aug. 27/VTr (MRA) 1848:2062. Az uralkodónak a nádorhoz intézett augusztus 31-i kéziratát közli PAP DÉNES, Okmánytár I. A magyar kormány augusztus 27-i minisztertanácsi ülésének jegyzőkönyvét lásd: KLÖM XII. Kossuth Horvátország különválását illető korábbi elgondolásait megvilágítja KOSÁRY DOMOKOS, Kossuth Lajos a reformkorban (Bp. 1946). Batthyánnak a magyar had- és pénzügyminisztérium feláldozására vonatkozó terveit híven ismerteti HORVÁTH MIHÁLY, Magyarország függetlenségi harcának története I. Az augusztus 29-én egyfelől Batthyány és Deák, másfelől Latour között lezajlott megbeszélésről annak a beszámolóinak az alapján alkothatunk képet, amelyet három nap múlva maga Latour adott róla miniszter-társainak; vö. ÖStA HHStA KA ÖMRPr 1848. szept. 1/VTr (MRA) 1848: 2064. Az Egyenlőségi Társulat augusztus 23-i kezdeményezéseiről bővebben szól SPIRA GYÖRGY, Pest a negyvennyolcas forradalom szeptemberi fordulatának kezdetén (In: Tanulmányok Budapest Múltjából XIX.). Szemere augusztus 29-i körrendeletét közli PAP DÉNES, Okmánytár I.

III. FEJEZET

AZ ÖNVÉDELMI HARC MEGINDULÁSA

1. A SZEPTEMBERI FORDULAT

A szeptemberi eseményekkel foglalkozó kortársi visszaemlékezések közül legfontosabb a liberális nemesség jobbszárnyán elhelyezkedő KOVÁCS LAJOS műve, A szeptemberi napok 1848-ban (*Budapesti Szemle*, 1883). A szeptemberi fordulat történetét összegező régebbi feldolgozások közül kiemelkedő SZEREMLEI SAMU műve, A honvédelmi bizottmány keletkezése s a forradalom kitörése 1848-ban (Pest, 1867), az újabbak közül pedig DEÁK ISTVÁN tanulmánya, The Month of Defiance: Revolutionary Hungary in September, 1848 (*East Central Europe*, 1974), bár ez a tanulmány annak az adatszerűen nem igazolható feltevésnek is hangot ad, hogy a magyar forradalom részleges engedményekkel alighanem még 1848 szeptemberében is elháríthatta volna az ellenforradalom fegyveres fellépését. Szeptember első felének politikai fejleményeit részletesen tárgyalja továbbá SPIRA, Pest a negyvennyolcas forradalom szeptemberi fordulatának kezdetén, s e fejlemények bemutatása során kötetünk is főleg erre a tanulmányra támaszkodik. Az István főherceg kezdeményezte budai csapatösszevonásra a szakirodalom által már feltárt adatokon kívül

továbbiakkal is szolgál a szeptember elején Móga, Latour és Lamberg tábornokok között e tárgyban lezajlott levélváltás: ÖStA Kriegsarchiv (továbbiakban: KrAv), Zentralstellen des Heeres (továbbiakban: ZStH), Wiener Hofkriegsrat, Präsidialakten (továbbiakban: PrA), MK-Akten 1848:4809, 4820, 4831 & 4841, 4900. Széchenyi összeomlásáról képet ad SPIRA, 1848 Széchenyije. Beöthyt jellemzi CSENGERY ANTAL, Beöthy Ödön (In: CSENGERY, Történeti tanulmányok II.), az ő biztosi felhatalmazásáról pedig bővebben ír SZŐCS, A kormánybiztosi intézmény. Petőfi szeptemberi vonalvezetését értelmezi SPIRA GYÖRGY, Petőfi életéről és történelmi szerepéről (In: SPIRA, A negyvennyolcas nemzedék). A Jellačićot rehabilitáló szeptember 4-i királyi kéziratot közli PAP DÉNES, Okmánytár II. Hogy Szemere miért ellenezte a kormány lemondását, azt legvilágosabban maga fejtí ki: BARTHOLOMÄUS SZEMERE, Graf Ludwig Batthyány, Arthur Görgei, Ludwig Kossuth. Politische Charakterskizzen aus dem ungarischen Freiheitskriege. I–III. (Hamburg, 1853). Esterházy Pálnak az uralkodóhoz intézett lemondólevelét közli ANDICS, A nagybirtokos arisztokrácia. II. Bezerédj pályafutását bemutatja BODNÁR ISTVÁN és GÁRDONYI ALBERT, Bezerédj István. I–II. (Bp. 1918–1920). Batthyánnak az új kormány megalakításával kapcsolatos feltételeit ismerteti István főhercegnek az uralkodóhoz intézett szeptember 12-i felterjesztése; közli KÁROLYI, Német-újvári gróf Batthyány Lajos II.

Jellačić betöréséről, Teleki Ádám árulásáról és a dunántúli népfelkelés kibontakozásáról részletesen tájékoztat VARGA JÁNOS, Népfelkelő és gerillaharcok Jellasics ellen 1848 őszén (Bp. 1953) s további ismereteket is nyújt ANDRÁSSY ANTAL, Somogy megye 1848 őszén a Jellasics támadás idején (Somogyi Múzeumok Közleményei. I. Kaposvár, 1973). Batthyánnak az önkéntes nemzetőrség kiindítására vonatkozó intézkedéseit ismerteti URBÁN, A nemzetőrség. A dunántúli népfelkelés megszervezése és az újoncozás folytatása tárgyában kibocsátott miniszterelnöki rendeleteket lásd: *Közlöny*, 1848. szept. 15. Komárom biztosításáról beszámol HORVÁTH MIHÁLY, Magyarország függetlenségi harcának története I., valamint BÁRDOS LÁSZLÓ ISTVÁN és PISKOLTI BÉLA, Komárom az 1848–1849. évi szabadságharcban (Komárom, 1960). A képviselőháznak a szőlődézsma eltörléséről hozott szeptember 15-i határozatát reprodukcióban közli RÓZSA–SPIRA. A többi feudális maradvány felszámolását sürgető baloldali felszólalásokat lásd a képviselőház szeptember 16-i és 18-i ülésének naplójában, *Közlöny*, 1848. szept. 18., illetve 20. A képviselőház által elfogadott kármentesítési törvényjavaslatot közli BEÉR-CSIZMADIA. Hogy az úrbéri javaslat részletes tárgyalása során hányan szavaztak az állami kármentesítés elvének kiterjesztése mellett, illetve ez ellen s hányan maradtak távol a szavazástól, az kiválglik a képviselőház szeptember 20-i és 22-i ülésének naplójából, *Közlöny*, 1848. szept. 22., illetve 23. Megjegyzendő azonban, hogy – bár e kétségtelen hitelű forrás tanúsága szerint az állami kármentesítés elvének kiterjesztése mindkét szavazás alkalmával csak a képviselők kisebbségének a voksait nyerte el s bár a szeptember 20-i szavazás számszerű kimenetelét Szabó Ervin is ismerteti – még ma is van, aki azt írja, hogy „a szőlődézmáról és a ma-

jorságiakról szóló határozatokat a törvényhozó test... ekkor... egyhangúlag mondta ki" (VARGA JÁNOS, A forradalom és a parasztság).

A szeptember 15–16–17-i politikai fejleményekről elsősorban a képviselőház aznapi üléseinek naplója ad képet; lásd: *Közlöny*, 1848. szept. 17–18–19. István főherceg szeptember harmadik hetében tett lépéseit részletesen, a főherceg szerepét azonban megszépítve ismerteti KÁROLYI, Németújvári gróf Batthyány Lajos I. A Jellačićsal való megütközést neki megtiltó szeptember 18-i királyi kéziratot, valamint az ő szeptember 23-án Batthyányhoz intézett lemondólevelét lásd uo. II. Az udvari körök Jellačićsal kapcsolatos terveiről szeptember 25-én Pulszky szerzett értesülést magától Ferenc Károly főhercegtől, s ezekről az értesülésekről még ugyanaznap két levél tájékoztatta Kossuthot: egy aláíratlan (közli V. WALDAPFEL, A forradalom és szabadságharc levelestára II.) meg egy Wargha Istvánnaé, a király személye körüli minisztérium fogalmazójának kézjegyével ellátott (közli DEÁK IMRE). Hogy István főhercegnek milyen szerepe volt a szóban forgó tervek módosításában, arról röviden már Szécsen Antal megemlékezett egy 1848 december 4-én Metternichhez intézett levelében (közli ANDICS, A nagybirtokos arisztokrácia II.) s részletes előadást találunk KÁROLYINÁL, Németújvári gróf Batthyány Lajos I. A Lamberg főparancsnoki kinevezéséről szóló szeptember 25-i királyi kiáltványt közli PAP DÉNES, Okmánytár II. István főherceg ugyanaznap Batthyányhoz intézett két levelét, amelyek híről adják az ő kormányalakítási felteteleinek elutasítását, illetve Lamberg kinevezését (s ez utóbbit olyan látszat keltésével, mintha Lamberg először a táborba készülne), közli KÁROLYI, Németújvári gróf Batthyány Lajos II.

A szeptember 27-i pesti tömegmegmozdulásról beszámolt a *Pesti Hírlap*, 1848. szept. 29. A Lamberg fölötti néptéletre nézve – a sok egykorú sajtótudósításon és kortársi visszaemlékezésen kívül – lásd főleg HORVÁTH MIHÁLY leírását, Magyarország függetlenségi harcának története I., valamint a szemtanú GEDEON LÁSZLÓNAK, a 7. honvédszászlóalj századosának (eddig Csengery Antal műveként nyilvántartott) naplójegyzetét, Országos Széchényi Könyvtár, Bp. (továbbiakban: OSZK), Kézirattár, Fol. Hung. 1665. A képviselőház szeptember 27-i és 28-i határozatait tartalmazó ülésjegyzőkönyveket, valamint a háznak a sereghez intézett 27-i kiáltványát közli BEÉR–CSIZMADIA. Az ekkortájt kifejeződő békepárttól a legtöbbet saját híveinek az emlékirataiból tudjuk meg; ezek fontosabbjai: KEMÉNY ZSIGMOND, Emlékirat 1849-ből (In: Bárány Kemény Zsigmond összes művei. Szerk. GYULAI PÁL. IX. Bp. 1907); KAZINCZY GÁBOR, Szerepem a forradalomban (*Hazánk*, 1884); PÁLFFY JÁNOS, Magyarországi és erdélyi urak (Bp. 1940); KOVÁCS LAJOS, A békepárt a magyar forradalomban (Bp. 1883); HUNFALVY PÁL, Idősb Görgey István munkája (*Budapesti Szemle*, 1888). A pesti toborzóakciókról bővebben tájékoztat SPIRA-VÖRÖS, Kossuth toborzókörútjáról s ennek eredményeiről pedig BARTA ISTVÁN, Kossuth alföldi toborzó körútja 1848 őszén (*Századok*, 1952).

2. PÁKOZDTÓL SCHWECHATIG

A szabadságharc katonai történetének legfőbb levéltári forrásanyagát a szembenálló seregek ránk maradt iratai képezik. Ezek közül a honvédseregtől származók nagyrészt a budapesti Hadtörténelmi Intézet és Múzeum levéltárának 1848–49-i gyűjteményében találhatók, a Magyarországon bevetett császári csapatoktól eredők őrési helye pedig: ÖStA KrAv Feldakten, Alte Feldakten, Epoche 1816–1913, Revolutionskämpfe 1848, Feldzug in Ungarn 1848/1849. Néhány elsőrendű fontosságú iratot nyomtatásban is hozzáférhetővé tesz a Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához. II. (Bp. 1955). A szabadságharc katonai történetének egészét tárgyaló modern feldolgozással egyelőre nem rendelkezünk. A régebbi ilyen tárgyú művek: [WILHELM FRIEDRICH] RÜSTOW, Az 1848–49-i magyar hadjárat története. I–II. (Pest, 1866); GELICH már idézett munkája; BÁNLAKY JÓZSEF, Az 1848/49. évi szabadságharc története. I–III. (Bp. 1941) és BERKÓ ISTVÁN áttekintése (In: A magyar katona vitézségének ezer éve. Szerk. PILCH JENŐ. II. Bp. é. n. [1933]).

A szeptember végi és október eleji hadieseményekről részletes leírást ad [RUDOLF HORVAT], Hrvatski pokret u jeseni godine 1848 (Zagreb, 1898); BORUS JÓZSEF, A pákozdi győzelem 1848. szeptember 29. (*Katonai Figyelő*, 1951); JENEI KÁROLY, A pákozdi csata 1848. szept. 29. (*Fejér Megyei Szemle*, 1966) és VARGA JÁNOS, Nép felkelő és gerillaharcok. A honvédelmi bizottmány kibővítésére vonatkozó határozatokat lásd a képviselőház október 1-i és 4-i, valamint a felsőház október 3-i ülésének jegyzőkönyvében; közli BEÉR–CSIZMADIA. Perényit bemutatja DOBY ANTAL, Bárány Perényi Zsigmond, a magyar nemzet dicső vértanújának élete (Nagyszöllős, 1899), Jósika Miklóst pedig DÉZSI LAJOS, Br. Jósika Miklós (Bp. 1916). Móga október 6-i állásfoglalásáról tudósít Csánynak a honvédelmi bizottmányhoz intézett aznapi jelentése; ezt is, Kossuth másnapi képviselőházi felszólalásait is lásd: KLÓM XIII. Sajtó alá rend. BARTA ISTVÁN (Bp. 1952). Batthyány szeptember végi és október eleji bécsi tárgyalásairól képet ad egy általa október második hetében Bezerédjhez intézett keltezetlen levél, lemondásáról pedig úgyszintén maga tájékoztatta a képviselőházat október 2-án; mindkét iratot közli KÁROLYI, Németújvári gróf Batthyány Lajos II. Latour egyidejű intézkedéseire nézve lásd az október 2-án Puchner címére útnak indított parancsát; közli (október 3-i keltezéssel) KÖVÁRI, Okmánytár. Az október 4-én kiadott (de az előző napról keltezett) királyi rendeletet s a képviselőház rá vonatkozó határozatát lásd a ház október 7-én délután tartott ülésének jegyzőkönyvében; közli BEÉR–CSIZMADIA. A végrehajtó hatalomnak a honvédelmi bizottmány kezébe kerüléséről (s a bizottmány további működéséről) részletes előadással szolgál EMBER GYÖZÖ, A Honvédelmi Bizottmány (*Századok*, 1948) és EMBER GYÖZÖ, Kossuth a Honvédelmi Bizottmány élén (In: Kossuth-életrajz I.).

Az ausztriai jobbágyszabadságharcról és következményeiről bővebben szól (s korábbi szakirodalmáról is tájékoztat) NIEDERHAUSER EMIL, A jobbágyszabadságharc Kelet-Európában (Bp. 1962). A bécsi közhangulat október előtti alakulásáról

szemtanúként fest képet KÁSZONYI DÁNIEL, Magyarhon négy korszaka. Sajtó alá rend. MÁRKUS LÁSZLÓ (Bp. 1977). Az októberi felkelés lefolyását a bécsi forradalom történetének egészét tárgyaló – már idézett – műveken kívül ismerteti HELMUTH GRÖSSING, *Der Kampf um Wien im Oktober 1848* (Wien, 1973). A felkelés kirobbanásával részletesen foglalkozik KÁROLYI is, Németújvári gróf Batthyány Lajos I. A bécsi demokratikus egyesületek középponti választmányának október 10-i felhívását reprodukcióban közli RÓZSA-SPIRA. A felhívásban foglaltak indokoltságát máig érvényesen kifejtette FRIEDRICH ENGELS, *Forradalom és ellenforradalom Németországban* (Marx–Engels művei. 8. Bp. 1962) s maga Kossuth is elismerte 1848. november 9-i képviselőházi felszólalásában, KLÖM XIII.

A bécsiek megsegítésével kapcsolatos magyar állásfoglalásokat bemutatja BARTA ISTVÁN, *A magyar szabadságharc vezetői és a bécsi októberi forradalom* (Századok, 1951); R. A. AVERBUCH, *A magyar forradalom és az 1848-as októberi bécsi felkelés* (In: AVERBUCH, *A magyar nép szabadságküzdelme*); FRIEDRICH WALTER, *Die Ursachen des Scheiterns der magyarischen Waffenhilfe für die Wiener Oktober-Revolutionäre 1848* (Südost-Forschungen, 1963) és a *Magyarische Rebellenbriefe 1848. Aemtlliche und Privat-Correspondenzen der magyarischen Rebellenregierung, ihrer Führer und Anhänger*. Hrsg. von FRIEDRICH WALTER (München, 1964). A két utóbbi mű azonban tendenciózussága miatt csak erős kritikával használható; erről bővebben BARTA [ISTVÁN], *Neue österreichische Werke über die ungarische Revolution* (Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 1967). A Lajta mentén táborozó magyar sereg hangulatába bepillantást nyújtó kortársi visszaemlékezések közül legfontosabbak: IVÁNKA IMRE, *Négy havi szolgálatom a magyar hadseregben 1848 június végétől október végeig* (Bp. 1881); MEZŐSY LÁSZLÓ, „Ezernyolcszáznegyvennyolcadiki levelek...” Sajtó alá rend. SZŐCS SEBESTYÉN (Bp. 1976) és MAJOR ISTVÁN, *Honvédelményeim 1848–49-ből*. Sajtó alá rend. SZŐCS SEBESTYÉN (Bp. 1973). A képviselőház Jellačić üldözésére vonatkozó határozatát lásd a ház október 10-i délutáni ülésének jegyzőkönyvében; közli BEÉR-CSIZMADIA. Mógának és tisztársainak a határ átlépése ellen felhozott érveiről tájékoztat Csányinak a táborból október 12-én a honvédelmi bizottmányhoz intézett két jelentése, KLÖM XIII. A Windisch-Grätz főparancsnoki megbízatását közhírré tevő október 16-i császári kiáltványt közli PAP DÉNES, *Okmánytár II.* Az osztrák birodalmi gyűlés nevében a honvédelmi bizottmányhoz intézett segélykérelemről tájékoztat a honvédelmi bizottmánynak a határ átlépését újólágosan előíró október 16-i határozata, KLÖM XIII.

3. AZ ÖNVÉDELMI HÁBORÚ MEGSZERVEZÉSE

Az őszi hónapok szervezőmunkáját átfogóan ismerteti LUKÁCS-MÉREI-SPIRA és EMBER, Kossuth, a hadseregszervezés munkáját pedig közelebbről BALÁZS JÓZSEF-BORUS JÓZSEF-NAGY KÁLMÁN, Kossuth, a forradalmi honvédelem szervezője (In: Kossuth-émlékkönyv I.) és BORUS JÓZSEF, *A szabadságharc honvédserege*

és hadműveletei 1848–1849 (In: BORUS JÓZSEF–ANDRÁSSY ANTAL, Örökség. Kaposvár, 1974). Hogy a honvédszászlóaljak száma december közepéig az utóbb említett tanulmányok állításától eltérően nem 62-re, hanem 64-re nőtt, az kivüláglik a hadügyminisztérium 1848. december 17-i közleményéből, *Közlöny*, 1848. dec. 19. A honvédsereg ősz végi létszámáról tájékoztat a hadügyminisztérium 1848. december 16-i kimutatása; reprodukcióban közli RÓZSA–SPIRA. Kossuth szeptember 22-i felhívását lásd: KLÖM XII. A honvédseregből ősszel kilépő régi tisztek számárányára nézve adatokat közöl BONA GÁBOR, A honvédsereg parancsnoki kara 1848–49-ben (S. a.). A hadiipar megszervezéséről képet ad MÉREI, Magyar iparfejlődés; FARKAS LAJOS–RADÓ GÉZA, Kossuth és a szabadságharc hadiipara (*Századok*, 1952); az Iratok a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. levéltárából az 1848–1849. évi szabadságharc hadianyaggyártásának történetéhez. Szerk. SZIGETVÁRI ISTVÁN (*Levéltári Közlemények*, 1962); valamint a (fővárosi fejleményeket illetően) SPIRA–VÖRÖS. A pesti fegyvergyár sorsát felvázolja BAKÓ IMRE, A Magyar Állami „Országos Fegyvergyár” működése 1848–49-ben (Bp. 1942). A honvédsereg által használt egyenruhákról tájékoztatást nyújt 1848–49. A szabadságharc katonáinak egyenruhái (Bp. 1950). A honvédelmi bizottmány pénzügyi politikáját a korábban már idézett műveken kívül bemutatja GÜNTHER PROBSZT, Die Finanzierung der ungarischen Revolution von 1848/49 durch Papiergeld (*Südost-Forschungen*, 1968). A papírpénzkibocsátás méreteiről felvilágosítással szolgál KÁROLYI, Németújvári gróf Batthyány Lajos I., a napi pénzszükségletről pedig Kossuthnak egy december 24-én Perczelhez intézett levele, KLÖM XIII. A kibocsátott Kossuth-bankók együttes mennyiségéről számot adott Duschek a képviselőház 1849. július 28-i ülésén (az ülés naplóját lásd: *Közlöny*, 1849. júl. 29.), s az ő közléseit megerősíti Vörös Antalnak, a bankjegynyomda kormánybiztosának 1849. augusztus 11-én kelt kimutatása is, KLÖM XII. 799.

A honvédelmi bizottmány kiküldte kormánybiztosok tevékenységének szentelt átfogó feldolgozással egyelőre nem rendelkezünk. Az 1848 végéig kinevezett kormánybiztosok (78 nevet tartalmazó, de korántsem teljes) jegyzékét lásd: OL '48ML az Országos Honvédelmi Bizottmány iratai (továbbiakban: OHB) 1849:3683, s 51 kormánybiztost felsorol az őszi hónapokban kiküldöttek közül SZEREMLEI is, A honvédelmi bizottmány. A kormánybiztosok működését megvilágító iratok legfontosabbjait hozzáférhetőekké teszi a KLÖM XIII. és XIV. Sajtó alá rend. BARTA ISTVÁN (Bp. 1953). A régi tisztek egy részének aknamunkájára kötetünkben felhozott példák forrásai: Kossuth Csányhoz, Bp. 1848. dec. 8. KLÖM XIII; Hajnik Pálnak, az Országos Rendőri Osztály igazgatójának rendelete, Pest, 1848. szept. 19. *Közlöny*, 1848. szept. 20.; Scheinert Ferdinánd, az aradi védbizottmány alelnöke a honvédelmi bizottmányhoz, Arad, 1848. dec. 20. OL '48ML OHB 1848; 6500; Kossuth a hadügyminisztériumhoz, Pest, 1848. nov. 17. KLÖM XIII. Az ellenforradalmár főpapok tevékenységéről s az ellenükben alkalmazott megtorlásról képet ad ANDICS, Az egyházi reakció. Zichy Domokos ügyét megvilágítja a honvédelmi bizottmánynak a vallás- és közoktatásügyi minisztériumhoz intézett 1848. november 26-i átirata; közli ANDICS, A nagybirtokos arisztokrácia II. A budai

főhadparancsnokság felszámolásáról tájékoztat URBÁN, Az 1848-as magyar hadügyminisztérium. Bezerédj kormánybiztosi megbízatására lásd Kossuthnak a katolikus érsekekhez intézett december 25-i átiratát, KLÖM XIII.

4. A FORRADALMI TÁBOR BELSŐ GYENGESÉGEI

A honvédelmi bizottmány ránk maradt iratai (OL '48ML OHB) egy levéltári egységet alkotnak a Batthyány-kormány miniszterelnöki irataival. Közülök a legfontosabbak nyomtatásban is hozzáférhetőek a KLÖM XIII. és XIV. kötetében. A bizottmány tagjainak emlékiratai KOSSUTH, SZEMERE, MÉSZÁROS LÁZÁR és PÁLFFY JÁNOS már idézett művein kívül: MADARÁSZ LÁSZLÓ kéziratoss visszaemlékezései. OL Gyűjtemények, Madarász László iratai 2 és [JÓSIKA MIKLÓS], Zur Geschichte des ungarischen Freiheitskampfes. I–II. (Leipzig, 1851). A bizottmány működésének átfogó rajzát adja EMBER, Kossuth. A bizottmány átszervezését sürgető baloldali megnyilatkozásokat lásd: *Marczius Tizenötödike*, 1848. nov. 14–22. Az átszervezéssel kapcsolatban Kossuth és Szemeréék között november 19-től 26-ig lezajlott vita írásos dokumentumait, valamint a vita végeredményeit rögzítő november 28-i Kossuth-iratokat lásd: KLÖM XIII. A vita lefolyását ismerteti ZÁVODSZKY LEVENTE, Kossuth és Szemere a honvédelmi bizottmány megalakításáról (Emlékkönyv Fejérpataky László... ünnepére. Bp. 1917), a rendőri osztály átszervezését pedig FÁBIÁNNÉ. A decemberi trónváltozás körülményeivel foglalkozik ANGYAL DÁVID, I. Ferenc József trónralépése (*Budapesti Szemle*, 1936), Schwarzenberggel RUDOLF KISZLING, Felix Fürst zu Schwarzenberg. Der politische Lehrmeister Kaiser Franz Josephs (Graz–Köln, 1952), az osztrák uralkodó köröknek a magyar forradalom irányában Schwarzenberg kormányra kerülése után folytatott politikájával pedig FRIEDRICH WALTER, Von Windischgrätz über Welden zu Haynau. Wiener Regierung und Armee-Oberkommando in Ungarn 1849/50 (In: FRIEDRICH WALTER–HAROLD STEINACKER, Die Nationalitätenfrage im alten Ungarn und die Südostpolitik Wiens. München, 1959). Az országgyűlés december 6-i zárt ülésén történetéről tudósít HORVÁTH MIHÁLY, Magyarország függetlenségi harcának története II.; SZILÁGYI, A magyar forradalom története és KAZINCZY GÁBOR; a képviselőház másnapi nyilvános ülésén született határozatot pedig reprodukcióban közli RÓZSA–SPIRA.

1848 utolsó negyedének parasztmozgalmaira és a résztvevőket sújtó megtorlásra az előző fejezet 3. pontjának irodalomjegyzékében már idézett műveken kívül adatokat szolgáltatnak még VARGA JÁNOS, Népfelkelő és gerillaharcok; valamint NOVÁK MIHÁLY, Zalavármegye az 1848–49. évi szabadságharcban (Zalaegerszeg, 1889); DÉNES GYÖRGY, Orosháza 1848–49-ben a forradalom és szabadságharc idején (In: Emlékkönyv hazánk felszabadulásának és az orosházi Szántó Kovács Múzeum fennállásának 10 éves évfordulójára. Orosháza, 1955); EMBER Győző, Oláh István kivégzése Orosházán 1848-ban (*Századok*, 1949); A mezőberényi zendülés iratai 1848–1849. Szerk. MADAY PÁL (In: Körös Népe. IV. Békéscsaba, 1963) és SARLÓS BÉLA,

Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc büntetőjoga (Bp. 1959). Táncsicsnak a paraszti követelések melletti újólagos kiállítását példázhatja egy október 3-án megjelent felhívása, amelyet reprodukcióban közöl RÓZSA-SPIRA. A kármentesítési javaslat sorsát részletesen tárgyalja SZABÓ ERVIN. Foglalkozik továbbá az itt érintett kérdésekkel VARGA JÁNOS, A forradalom és a parasztság, ő azonban nem tér ki Kossuth parasztpolitikájának árnyoldalaira s kivált nem tér ki a parasztmozgalmak résztvevőinek megfélemlítése céljából ez idő tájt tett lépésekre.

5. HARCOK AZ ORSZÁG SZÉLEIN

A mellékhadszínterek hadieseményeiről a már korábban idézett összefoglaló hadtörténeti műveken kívül képet ad ANTON PETER PETRI, Die belagerten Festungen Arad und Temeschwar in den Jahren 1848/49 (*Südostdeutsches Archiv*, 1965); [WILHELM RAMMING], Der Revolutionskrieg in Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849. I–II. (Leipzig, 1861–1863); III. (Prag, 1864); [AUGUST HEYDTE], Der Winter-Feldzug des Revolutionskrieges in Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849 (Leipzig, 1863); FRANZ KOCŽICZKA, Die Winter-Campagne des Graf Schlick'schen Armee-Korps 1848–1849 (Olmütz, 1850); VAJDA JÁNOS, Egy honvéd naplójából (In: Vajda János összes művei. IV. Sajtó alá rend. BARTA JÁNOS–SERES JÓZSEF. Bp. 1972) és NAGY KÁLMÁN, Damjanich, a forradalmi hadvezér (*Hadtörténelmi Közlemények*, 1954).

A nemzetiségi kérdés őszi és téli alakulására az előző fejezet 4. pontjának irodalomjegyzékében már említett – nagyobb időszakot átfogó – műveken kívül lásd még a következő forrásszövegeket és feldolgozásokat: M[IKULÁŠ] DOHNÁNY, Historia povstaňja slovenskjeho z roku 1848 (Skalica, 1850); KAROL GOLÁŠ, Za svobodu. Slovenské povstání 1848–1849 (Praha, 1932); JOZEF BUTVIN, Slovenské povstanie v rokoch 1848–49 (In: Nehaňte l'ud mój. Bratislava, 1968); FRANTIŠEK BOKES, Slovenská národná rada z rokov 1848–1849 (*Historický časopis*, 1965); JAN NOVOTNÝ, Češi a Slováci v národně politických bojích od Slovanského sjezdu do porážky revoluce 1848–1849 (*Historický časopis*, 1968); [RUDOLF HORVAT], Hrvatski pokret u zimi godine 1848 (Zagreb, 1899); Arhiv glavnog narodnog odbora eh 1848–1849. Red. DJORDJE BEKIĆ (*Brankovo kolo*, 1905); MIHOVIL TOMANČIĆ, Vojvoda Stevan Šupljikac kao glavnokomandujuć srpskih vojnih snaga u Vojvodini 1848. godine (*Zbornik za društvene nauke*, 27/1960) és KOVÁCS ENDRE, Magyar–délsláv megbékélési törekvések 1848/49-ben (Bp. 1958).

Vay erdélyi működését részletesen tárgyalja SZÓCS, A kormánybiztosi intézmény. Az oktatásügyi törvényjavaslat sorsával foglalkozik ARATÓ ENDRE, Az 1848. évi elemi oktatásról szóló törvényjavaslat és a magyar nacionalizmus (*Pedagógiai Szemle*, 1965). Deák Horvátországra vonatkozó törvényjavaslatát, valamint az unióbizottmány által kidolgozott törvénytervezeteket közli BEÉR-CSIZMADIA. Az utóbbiak létrejöttéről bővebben ír MÁRKI SÁNDOR, Az erdélyi unió-bizottság (*Budapesti Szemle*, 1898). A Szlovák Nemzeti Tanács szeptember közepén kiadott

bemutakozó kiáltványát reprodukcióban közli RÓZSA-SPIRA. A magyarbarát szlovákok nyelvi követeléseit feltárja Stromszky Ferenc Sámuelnek, a Duna-melléki evangélikus egyházkerület szuperintendensének a magyar kormányhoz intézett (s – a kormány már lelépven – Kossuth által kézhez vett) október 4-i jelentése, valamint négy rozsnyói polgár Kossuthhoz intézett október 14-i beadványa; mindkettőt közli STEIER, A tót nemzetiségi kérdés II. A naszódi román határőrök szeptember 7-i határozatait s az orlóiak szeptember 11-i petícióját, valamint az erdélyi főhadparancsnokság október 10-i és 17-i kiadványait tüzetesen ismerteti JANCsó, A román nemzetiségi törekvések II. A román felkelés katonai történetét feldolgozta LEONIDA LOGHIN és CONSTANTIN UCRAIN, Aspecte militare ale revoluției din 1848–1849 în Transilvania (București, 1970). A felkelők pusztításairól alkotott százsz véleményre lásd: EUGEN FRIEDENFELS, Joseph Bedeus von Scharberg. II. (Wien, 1877). A Beöthy-féle délvidéki békekísérlet dokumentumait közli THIM III. és KLÖM XIII.

6. WINDISCH-GRÄTZ BETÖRÉSE

A főhadszíntéren december közepén megindult harcok történetét osztrák nézőpontról összefoglalja [JOHANN NOBILI], Der Winter-Feldzug 1848–1849 in Ungarn unter dem Oberkommando des Feldmarschalls Fürsten zu Windisch-Grätz (Wien, 1851), magyar nézőpontról pedig A feldunai hadtest visszavonulásának és az 1849. évi tavaszi hadjáratnak története (Bp. 1925). A császári fővezér alakját bemutatja PAUL MÜLLER, Feldmarschall Fürst Windisch-Grätz. Revolution und Gegenrevolution in Österreich (Wien–Leipzig, 1934). Görgei nézeteinek és tevékenységének megismeréséhez elsőrendű, de csak rendkívül szigorú kritikával használható forrás saját műve: GÖRGEY ARTHUR, Életem és működésem Magyarországon az 1848. és 1849. években. I–II. (Bp. 1911), továbbá öccsének (számos dokumentumszöveget is közlő) védírata: GÖRGEY ISTVÁN, 1848 és 1849-ből. I–III. (Bp. 1885–1888). Görgei pályafutásának egészét (meglehetősen egyoldalúan) áttekinti PETHŐ SÁNDOR, Görgey Artur (H. n. é. n. [Bp. 1930]) és KOSÁRY DOMOKOS, Görgey (Bp. 1939); az ő 1848 végi működését pedig részletesen tárgyalja STEIER LAJOS, Görgey és Kossuth (H. n. é. n. [Bp. 1924]). A Görgei szerepével kapcsolatos vitákba (eltérő szemzőgű) bepillantást nyújt KOSÁRY DOMOKOS, A Görgey-kérdés és története (Bp. 1936), illetve VARGA JÁNOS, A Görgey-kérdéshez (Valóság, 1960). A Görgei és Kossuth között 1848 utolsó heteiben kialakult nézetellentéteket gazdagon dokumentálja a KLÖM XIII. Perczel tevékenységét röviden összefoglalja KOLTA LÁSZLÓ, Perczel Mór élete és munkássága (Bonyhád, 1963); arról pedig, hogy ezt a tevékenységet ő maga hogyan értelmezte utóbb, tájékoztat KOSÁRY DOMOKOS, Perczel Mór feljegyzései (Századok, 1937).

Az országgyűlés szilveszteri zárt üléséről beszámoló forrásszövegeket közli BEÉR-CSIZMADIA; az aznapi pesti tömegmegmozdulásról pedig képet ad SPIRA-VÖRÖS. A főváros kiürítésével kapcsolatos nehézségeket érzékelteti a Menekvés Debreczenbe az 1849. év kezdetén (Pest, 1850). A fegyvergyár költöztetéséről meg-

emlékezik FARKAS-RADÓ, Duschek feledékenységről STEIER, Görgey és Kossuth, az államkincstár újévi pénzkészletének méreteiről pedig Kossuthnak egy 1849. január 2-án Csányhoz intézett levele, KLÖM XIV. A Windisch-Grätzhez menesztett békeküldöttség eljárásáról és sorsáról a 311. l. 33. jegyzetében idézett jelentésén kívül tudósít Deák egyik visszaemlékezése, Deák Ferencz beszédei II., s részletes leírást nyújt KÁROLYI, Németújvári gróf Batthyány Lajos I.; Batthyány ekkori terveit pedig ismerteti HORVÁTH MIHÁLY, Magyarország függetlenségi harcának története II.

Az udvari körök Magyarország jövőjére vonatkozó terveit megvilágítja FRITZ VALJAVEC, Ungarn und die Frage des österreichischen Gesamtstaates zu Beginn des Jahres 1849 (*Historische Zeitschrift*, 1942) és SASHEGYI OSZKÁR, Magyarország beolvasztása az ausztriai császárságba (*Levéltári Közlemények*, 1968). Ezeknek a terveknek a szlovákokat érintő elemeivel foglalkozik KAROL REBRO is, Attempts at a Rightful Solution of the Slovak National Question in the Revolutionary Years 1848–1849 (In: *Studia Historica Slovaca*. IV. Bratislava, 1966). Az ország megszállott területein működő ellenforradalmi hatóságok irathagyatékának őrzési helye: OL Abszolutizmuskori levéltárak. Az ellenforradalmi körök politikájára fényt vet a Gyűjteménye a Magyarország számára kibocsátott legfelsőbb manifestumok és szózatoknak, valamint a cs. kir. hadsereg főparancsnokai által Magyarországon kiadott hirdetményeknek (Buda, 1849) és bőséges dokumentációt szolgáltat ANDICS, A nagybirtokos arisztokrácia II–III. A megszállott területek viszonyait helyi példákön keresztül mutatja be ANDRÁSSY ANTAL, Somogy a császári megszállás alatt [1849. január–április] (In: *Somogy Megye Múltjából*. Kaposvár, 1974); FÁNCSY JÓZSEF, Az ellenforradalmi rendszer megszilárdítására tett kísérletek Baranyában 1849–1850 (In: *Baranyai Helytörténetírás* 1973); PSZOTKA FERENC, Körmöcbánya szomorú napjai 1849-ben (Körmöcbánya, 1905); TRAGOR IGNÁC, Vác története 1848–49-ben (Vác, 1908) és SPIRA-VÖRÖS. A parasztok megnyugtatóására hivatott három (V. Ferdinánd által 1848. október 20-án, illetve november 7-én és Windisch-Grätz által december 14-én kibocsátott) kiáltványt közli a Gyűjteménye a . . . legfelsőbb manifestumok és szózatoknak. Az ellenséget támogató magyar politikusok tevékenységét megvilágító visszaemlékezések közül legfontosabbak: Idősb. Szőgyény-Marich László . . . emlékiratai. II. Szerk. THALLÓCZY LAJOS és JUNGERTH MIHÁLY (Bp. 1917); FIÁTH FERENCZ, Életem és élményeim. II. (Bp. 1878); valamint HÁM JÁNOS már idézett emlékiratai; a működésükkel foglalkozó feldolgozások közül pedig ANDICS, Az egyházi reakció és ANDICS, Kossuth harca. Az Apponyi-féle bizottmány javaslatait tartalmazó aláíratlan és keltezetlen emlékiratot közli ANDICS, A nagybirtokos arisztokrácia III. 143–149., ifj. Pázmándy Dénes és Ghyczy Kálmán 1849. január 29-én kelt emlékiratát pedig lásd ugyanott II.

AZ ÖNVÉDELMI HARC KIBONTAKOZÁSA

1. A NÉPI ELLENÁLLÁS

Az ellenség uralma alá került területek lakóinak a megszállókkal szembeni fellépéseiről nagyrészt az előző pontban említett művek tájékoztatnak. A bakonyi gerillák működéséről képet ad MEDNYÁNSZKY SÁNDOR, A győri portyázók viszonytagsága (In: Honvédalbum. Pest, 1868) és KUMOROVITZ L. BERNÁT, A magyar zászló és nemzeti színeink múltja. II. (*Hadtörténelmi Közlemények*, 1956); a Solt környékén fegyverre keltekéről SPIRA, Parasztságunk; a bácskaiakéről a *Közlöny*, 1849. márc. 24.; Oroszhegyi csapataéról a *Közlöny*, 1849. márc. 13., 17., 18., jún. 10., JESZENŐI DANÓ, Losoncz története (In: Losonczy Phönix. I. Pest, 1851), KERESKES ZOLTÁN, A pesti szabad portyázó csapat története (*Hadtörténelmi Közlemények*, 1967) és SZABÓ BÉLA; a Tisza mentén harcoló népfelkelőkről pedig BALOGH GYÖRGY, Heves megye népe az 1848–49-es szabadságharc dicsőséges tavaszi hadjáratában (Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve. I. Eger, 1955) és JOÓS FERENC, Kecskeméti szabadcsapatok az 1848/49-es szabadságharcban (In: Népkutató Füzetek. II. Kecskemét, 1962). A népfelkelés megszervezésének fogyatékoságaival foglalkozik ANDICS, Kossuth harca, a megszállott Pest lakóinak hangulatával és megmozdulásaival pedig SPIRA–VÖRÖS.

A népet terhelő fuvarokról Kossuth először 1848. december 25-i levelében írt Csáynak, KLÖM XIII. A honvédelmi bizottmányhoz 1849 elején befutott paraszti panaszokról s a bizottmány ezekkel kapcsolatos intézkedéseiről a 324. old. 6. és 7. jegyzetében idézett forrásokon kívül tájékoztatnak a bizottmány, illetve Kossuth által február 3-án Torontál, február 14-én, március 5-én, 12-én és 21-én Szabolcs, március 24-én Bihar, március 31-én Bereg és április 12-én Kraszna vármegyéhez intézett leiratok, továbbá a szatmári panaszok kivizsgálására kormánybiztosként kiküldött Nagy József Bihar megyei képviselő kinevezésére vonatkozó február 15-én kelt iratok, KLÖM XIV., valamint a kormánybiztos visszaemlékezései: Szárazberky Nagy József emlékjegyzetei (Bp. 1931). Ugyanezen időszak földfoglaló mozgalmaira példákat szolgáltat BALOGH GYÖRGY, továbbá BORUS JÓZSEF, Dembinski fővezérsége és a kápolnai csata. Az ellentámadás problémája 1849 februárjában (Bp. 1975), valamint a honvédelmi bizottmány által április 2-án Hodossy Miklós Bihar megyei kormánybiztoshoz intézett átirat, KLÖM XIV., és Batthyány Kázmér gróf bácskai országos biztos április 7-i rendelete; közli PAP DÉNES, Okmánytár II.

2. AZ ELLENSÉG MEGTORPANÁSA S ERDÉLY VISSZAHÓDÍTÁSA 1849 ELSŐ HÓNAPJAIBAN

Kossuthnak a Tisza mellékére való visszavonulás szükségességéről kialakított nézeteit megismerhetjük Csányhoz 1848. december 31-én és 1849. január 4-én intézett leveleiből, KLÖM XIII., illetve XIV. A január 2-i haditanács lefolyásáról képet adnak Vetter kézíratos emlékiratai, OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 3030, s részletes leírással szolgál BARTA ISTVÁN, Az 1849. január 2-i haditanács és a főváros kiürítése (*Hadtörténelmi Közlemények*, 1955). Görgői 1849 első hónapjaiban kifejtett tevékenységét bemutatja STEIER LAJOS, Az 1849-iki trónfosztás előzményei és következményei (H. n. é. n. [Bp. 1935]), s találóan elemzi SÓLYOM LÁSZLÓ mindmáig kiadatlan tanulmánya, A szabadságharc katonai vezetésének kérdéséhez (amelynek egy nyomdai levonata e fejezet frójának birtokában van). Hogy „Görgői a béküléstől már ekkor nem volt idegen”, azt kiemeli még a rovására éppen nem elfogult SZILÁGYI is, A magyar forradalom története. Guyon tevékenységére lásd kiadatlan emlékiratait, OSZK Kézirattár, Quart. Germ. 985, és MÁRKUS LÁSZLÓ feldolgozását, Guyon Richárd (Bp. 1955). Klapka működéséről (nem mindenben egyező) képet nyújt visszaemlékezéseinek három változata: *Der Nationalkrieg in Ungarn und Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849. I–II.* (Leipzig, 1851); *Memoiren. I–III.* (Leipzig, 1861) és *Emlékeimből* (Bp. 1886), valamint SZÉNÁSSY ZOLTÁN népszerű áttekintése, Klapka György (Bratislava, 1977); a Klapka-hadtest Hernád menti harcáról pedig tüzetesen tájékoztat BORUS, Dembinski. Ugyanitt pontos leírást találunk továbbá Perczel januári hadmozdulatairól (bár azzal az elhamarkodott kijelentéssel megtoldva, hogy Perczelnek ekkor már valóságos lehetősége is volt Pest felszabadítására) meg a forradalom vezérkarának a stratégiai ellentámadás mielőbbi megindítására vonatkozó terveiről is, amelyekre egyébként Kossuth a nyilvánosság előtt is utalt a képviselőház 1849. január 9-i ülésén elmondott felszólalásában, KLÖM XIV. A Dembiński főparancsnoki kinevezésével és a délvidéki seregnél januárban támadt bonyodalmakkal kapcsolatos iratok fontosabbjait szintén közli a KLÖM XIV.

Az 1848. október 16–17-i agyagfalvi gyűlés jegyzőkönyvét közli KÓVÁRI, Okmánytár. A székelyföldi ellenállást bemutatja NAGY SÁNDOR, Háromszék önvédelmi harca 1848–49-ben (Kolozsvár, 1896); EGYED ÁKOS, Háromszék 1848–1849 (Bukarest, 1978); KOVÁCS LÁSZLÓ, Gábor Áron. Egy hős arcvonásai (Kolozsvár, 1943) és IMREH ISTVÁN, Adatok Gábor Áron életrajzához (In: Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár, 1957). A Bessel és téli erdélyi hadjáratával foglalkozó kortársi visszaemlékezések közül legfontosabbak: CZETZ JÁNOS, Bem erdélyi hadjárata 1848–49-ben (Pest, 1868); Bauer [Lajos] őrnagy, Bem tábornok főhadsegédének hagyományai 1848 és 1849-ből. Szerk. MAKRAY LÁSZLÓ (Pest, 1870); Teleki Sándor emlékezései. Sajtó alá rend. GÖRÖG LÍVIA (Bp. 1958) és TELEKI SÁNDOR, Emlékezzünk régiekről. Emlékezések és levelezés. Közzét. és bev. CSETRI ELEK (Bukarest, 1973); a feldolgozások közül pedig: GYALÓKAY JENŐ, Az első orosz megszállás és Erdély felszabadítása (1849 január

31-március 28) (Bp. 1931); KOVÁCS ENDRE, Bem József (Bp. 1954); ELIGIUSZ KOZŁOWSKI, General Józef Bem (Warszawa, 1958) és PETER I. HIDAS, The First Russian Intervention in Transylvania in 1849 (In: Eastern Europe. Historical Essays. Toronto, 1969).

3. ERŐGYŰJTÉS AZ ELLENTÁMADÁSRA

1849 első hónapjainak szervezőmunkájával azokon a műveken kívül, amelyekre már az előző fejezet 3. pontjának irodalomjegyzéke utalt, foglalkozik SZABÓ ISTVÁN, A küzdelem szervezése (In: A szabadságharc fővárosa – Debrecen. 1849 január-május. Debrecen, 1948). Az újoncok helyettesítésének elharapózó gyakorlatáról ír BARTA ISTVÁN, A kormány parasztpolitikája 1849-ben (*Századok*, 1955–1956) és SZABÓ BÉLA. A honvédszászlóaljak február végi számára rávilágít a *Közlöny*, 1849. ápr. 20. Gábor Áron 1849-i ágyúgyártó tevékenységét bemutatja BÖZÖDI GYÖRGY, Gábor Áron 1849-ben (In: 1848. Arcok, eszmék, tettek), Lukács Sándor felszerelési biztosságáról pedig (ha nagyon röviden is) megemlékezik BALÁZS PÉTER, Lukács Sándor (In: Petőfi és kora). A munkások helytállásáról és bérvizonyairól előadottak forrásai: SPIRA, Kossuth Lajos forradalmi szövetsége; SPIRA, Szlovák bányászok és CSETRI ELEK, A Nagybánya-vidéki munkásság az 1848–49-es forradalomban (In: 1848. Arcok, eszmék, tettek). Lukács Sándor munkásvédő intézkedéseiről bővebben szól SPIRA-VÖRÖS.

A honvédelmi bizottmány pénzügyi politikájába és pénzügyi nehézségeibe bepillantást nyújt többek között Kossuth 1849. január 2-án Halassy Kázmér szállítási kormánybiztoshoz, március 10-én Batthyány Kázmérhoz, április 23-án Ludvig Jánoshoz, a honvédsereg főerőinek tábori biztosához és április 25-én Bemhez intézett levele, KLÖM XIV., illetve XV., Szerk. BARTA ISTVÁN (Bp. 1955). A mezőgazdasági termékek hivatalos és tényleges ára közti eltérés mértékéről képet adhat Hajdúböszörmény városának március 29-én a honvédelmi bizottmányhoz intézett felirata, OL '48ML OHB 1849:4071. A rögtönítélő haditörvénytörvényszék felállítását Kossuth január 27-én a hadügyminisztériumhoz intézett átiratában rendelte el, KLÖM XIV. A Kossuth kezdeményezte vagyoneklobzásokról s a békepártiaknak a megtorló intézkedések elleni tiltakozásairól tájékoztat ANDICS, Kossuth harca és ANDICS ERZSÉBET, Hám János hercegprímás honárulóvá nyilvánításának előzményei (*Századok*, 1948). A forradalom táborán belül tevékenykedő ellenforradalmárok elleni fellépést sürgette és kevesellte Kossuth február 12-én és 17-én a hadügyminisztériumhoz, 14-én Szemeréhez és 19-én Batthyány Kázmérhoz intézett utasításában, KLÖM XIV. Hogy az e téren elkövetett „hibák... inkább a túlságos elnézés, mint a túlságos szigor rovására esnek”, arról találóan ír IRÁNYI DÁNIEL, Megjegyzések b. Kemény Zsigmond emlékirataira (Bp. 1883).

A honvédelmi bizottmány külpolitikai törekvéseiről összefoglaló feldolgozással szolgál WALDAFFEL ESZTER, A független magyar külpolitika 1848–1849 (Bp. 1962). A francia és az angol kapcsolatok fejlődésére lásd a II. fejezet 6., Teleki és Pulszky

szerepére pedig a II. fejezet 1. pontjának irodalomjegyzékében már hivatkozott műveket. Az olasz forradalmi mozgalmakról jó áttekintést nyújt GIORGIO CANDELORO, *Storia dell'Italia moderna*. III. (Milano, 1960), 1849 észak-itáliai fejleményeiről pedig részletekbe menően tájékoztat SPELLANZON már idézett munkájának folytatása: ENNIO DI NOLFO, *Storia del Risorgimento e dell'Unità d'Italia*. VI. (Milano, 1959). A nagyhatalmak Itáliával kapcsolatos törekvéseit megvilágítja A. J. P. TAYLOR, *The Italian Problem in European Diplomacy, 1847–1849* (Manchester, 1934), a magyar–olasz kapcsolatok alakulását pedig MADDALENA JÁSZAY, *L'Italia e la rivoluzione ungherese 1848–1849* (Bp. 1948) és HANÁK PÉTER három tanulmánya: A magyar szabadságharc és a Habsburg-monarchia elnyomott népei (In: HANÁK PÉTER, *Magyarország a Monarchiában*. Bp. 1975); *La mediazione italiana nelle lotte delle minoranze in Ungheria – 1848–49* (Roma, 1948) és *Rapporti storici italo–ungheresi verso la metà del secolo XIX* (*Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1955). A lengyel mozgalmakról képet ad JÓZSEF FELDMAN, *Sprawa polska w roku 1848* (Kraków, 1933), ZYGMUNT MLYNARSKI, A lengyel nép forradalmi múltjából (Bp. 1952) és STEFAN KIENIEWICZ, *Spoleczeństwo polskie w powstaniu poznańskim 1848 roku* (Warszawa, 1960); Czartoryski szerepéről MARCELI HANDELSMAN, *Adam Czartoryski*. I–III. (Warszawa, 1948–1950) és MARIAN KUKIEL, *Czartoryski and European Unity, 1770–1861* (Princeton, 1955); a magyar–lengyel együttműködésről pedig SZÁDECZKY-KARDOSS LAJOS, *Lengyelek az 1848–49-iki szabadságharcban* (In: Emlékkönyv Klebelsberg Kunó negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére. Bp. 1925), LUCJAN RUSSJAN, *Polacy i sprawa polska na Węgrzech w roku 1848–1849* (Warszawa, 1934) és KOVÁCS ENDRE, *Magyarok és lengyelek a történelem sodrában* (Bp. 1973). A magyar szabadságharc más külföldi résztvevőire adatokat szolgáltat Szemere felszólalása a képviselőház 1849. július 21-i ülésének naplójában, közli BEÉR-CSIZMADIA; továbbá BÖHM JAKAB, A német légió szervezése és tevékenysége az 1848–1849. évi magyar szabadságharcban (*Hadtörténelmi Közlemények*, 1970), BERKÓ ISTVÁN, Az 1848/49. évi magyar szabadságharc olasz légiója (Bp. 1929), valamint BONA GÁBOR, Az 1848–49-es szabadságharc katonai vezetésének nemzetiségi összetételéről (*Valóság*, 1978).

4. A BALOLDAL ÉS A BÉKEPÁRT PÁRHARCA 1849 ELEJÉN

A debreceni pártharcokról a baloldali és a békepárti politikusok korábban már felsorolt emlékiratain kívül képet adnak azok a forrásszöveg-szemelvények, amelyeket BÉNYEI MIKLÓS tett közzé, *Debrecen – 1848–1849* (Debrecen, 1974); a feldolgozások közül pedig BOROSSY ANDRÁSÉ, *Az országgyűlés* (In: *A szabadságharc fővárosa – Debrecen*), amely azonban a békepárti törekvések támasztotta nehézségeket a valóságosaknál kisebbeknek mutatja, és ANDICSÉ, *Kossuth harca*, amely viszont a békepártot már nem is a forradalmi tábor jobbszárnyaként, hanem ellenforradalmi irányzatként tárgyalja. Kemény Zsigmond pályafutását vázolja PAPP FERENC, *Báró Kemény Zsigmond*. I–II. (Bp. 1922–1923), Kazinczy Gáborét

pedig GÁL JÁNOS, Kazinczy Gábor írói és politikai működése (Bp. 1918). Az *Esti Lapok* létrehozásának indítékait feltárja JÓKAI MÓR, Az én életem regénye (Bp. 1901). A debreceni tanács által a *Munkások Ujságá*-nak betiltására hozott január 30-i végzést lásd: *Közlöny*, 1849. márc. 4. A vésztörvényszékek működését ismerteti SARLÓS, Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc büntetőjoga. A purifikációs javaslat elnapolását eredményező vitát lásd a képviselőház február 8-i ülésének naplójában, *Közlöny*, 1849. febr. 11., a javaslat napirendre tűzését eredményező vitát pedig a február 26-i ülés naplójában, *Közlöny*, 1849. febr. 28. Az igazolások tárgyában március végén született házhatározatokat közli BEÉR-CSIZMADIA.

5. KÁPOLNA ÉS FOLYOMÁNYAI

A kápolnai ütközetbe torkolló hadieseményekről részletes leírást ad BORUS, Dembinski, ez a munka azonban nem tér ki Dembiński terveire s az általa tett lépések indítékaira. Előadásunk ezért Borusét csak az események rajzában követi, Dembiński terveinek és elképzeléseinek felvázolásában pedig azokra a meglehetősen egybehangzó elemzésekre támaszkodik, amelyekkel egyfelől Görgei, másfelől Vetter szolgál már idézett emlékirataiban. Hogy maga Dembiński utólag hogyan ítélte meg a történeteket, az kiviláglik saját visszaemlékezéseiből, OL Gyűjtemények, Dembinski Henrik tábornok irathagyatéka I., amelyeket nyomtatásban rendkívül eltorzítva bocsátott közre DANZER F. ALFONSZ, Dembinski Magyarországon (Bp. 1874). Jól használhatóak viszont az ugyancsak szemtanú Jerzy Bułharyn emlékiratai, amelyek ide vonatkozó részét magyarul is hozzáférhetővé tette DIVÉKI ADORJÁN, Bułharyn tábornok emlékiratai a magyar szabadságharcról (*Hadtörténelmi Közlemények*, 1959).

Az osztrák birodalmi gyűlés utolsó hónapjainak történetét ismerteti KARL SCHNEIDER, Der Reichstag von Kremsier (Leipzig–Prag–Berlin, 1917). A birodalmi gyűlés alkotmányelőkészítő bizottmányának (nem hiteles) jegyzőkönyveit s bennük a be-terjesztett alkotmánytervezeteket közli a Protokolle des Verfassungsausschusses im österreichischen Reichstage 1848/49. Hrsg. von ANTON SPRINGER (Leipzig, 1885), a birodalmi gyűlést feloszlató császári pátenst pedig reprodukcióban adja RÓZSA-SPIRA. Az oktrojált alkotmány létrejöttének körülményeiről tájékoztat HANNS SCHLITTER, Versäumte Gelegenheiten. Die oktrojierte Verfassung vom 4. März 1849 (Zürich–Leipzig–Wien, 1920).

A március eleji tiszafüredi fejleményeket tüzetesen tárgyalja BORUS, Dembinski, a Görgei mögött felsorakozó tisztek táborát azonban a valóságosnál kisebbnek festve le. A szolnoki ütközetéről szóló egykorú tudósításokat egybegyűjtötte KAPOSVÁRI GYULA, A szolnoki csata (Szolnok, 1950). A Vetter kinevezésével kapcsolatos március 7–9-i Kossuth-iratokat lásd: KLÖM XIV. A cibakházi expedícióról egybehangzó beszámolóval szolgálnak K LAPKA és GÖRGEI már idézett visszaemlékezései. Görgei Vetter elleni hangulatkeltésére példa lehet az ő március 21-én és 22-én Kossuthhoz intézett kétrendbeli levele; közli őket GÖRGEY ISTVÁN II.

Hogy Vetter betegsége csak álbetegség volt, azt elárulják Vukovics Sebő emlékiratai Magyarországon való bujdosása és száműzetésének idejéből. Szerk. BESSENYEI FERENCZ (Bp. 1894) és HUNFALVY.

A Madarász László ellen emelt sikkasztási vád koholtságára rávilágított már ÁCS TIVADAR, Madarász László menekülése (In: ÁCS TIVADAR, Népek tavasza. Ismeretlen levelek, naplójegyzetek a magyar szabadságharc és emigráció korából. Bp. é. n. [1943]). Az Egyenlőségi Társulat március 25-i felhívását reprodukcióban közli RÓZSA-SPIRA. A radikálisok és Kossuth március 24-i megbeszélését részletesen leírja MADARÁSZ JÓZSEF. Az országgyűlés felosztatását követelő cikket lásd: *Debreczeni Lapok*, 1849. márc. 30., e cikk fogadtatására pedig főleg a képviselőház 1849. április 2-i ülésének naplóját, *Közlöny*, 1849. ápr. 7.

V. FEJEZET

A HANYATLÁS ÉS A BUKÁS

1. AZ ELLENTÁMADÁS MEGINDULÁSA ÉS A TRÓNFOSZTÁS

Az április eleji hadieseményekkel a már korábban idézett emlékiratokon és feldolgozásokon kívül foglalkoznak még Asbóth Lajos emlékiratai az 1848-iki és 1849-iki magyarországi hadjáratból. I–II. (Pest, 1862); Gróf Leiningen-Westerburg Károly honvédtábornok levelei és naplója 1848–1849. Szerk. MARCZALI HENRIK (Bp. 1900) és Pamiętnik generała Wysockiego dowodcy legionu polskiego na Węgrzech z czasu kampanii węgierskiej w roku 1848 i 1849 (Kraków, 1888); valamint FERDINAND HAUPTMANN, Banus Jellačić und Feldmarschall Fürst Windisch-Grätz (*Südost-Forschungen*, 1956); továbbá Kossuthnak a táborból a honvédelmi bizottmányhoz intézett beszámolója, KLÖM XIV. Kiss Ernőt bemutatja HEGEDÜS JÁNOS, Kiss Ernő, az aradi vértanú hős emléke (Nagybecskerek, 1906).

A trónfosztás történetét részletesen tárgyalja VARGA ZOLTÁN, A trónfosztás (In: A szabadságharc fővárosa–Debrecen) és RÉVÉSZ IMRE, Kossuth és a Függetlenségi Nyilatkozat (In: Kossuth-emlékkönyv I.). Hogy a trónfosztással elsősorban a békepárt és az udvar közötti alkunak szándékozik útját vágni, azt Kossuth már a táborban időztekor többeknek előadta; erről HORVÁTH MIHÁLY, Magyarország függetlenségi harcának története II. Hogy a trónfosztás utánra Kossuth nemcsak új kormány létrehozását vette tervbe, hanem új országgyűlési választások kiírását is, az kivüláglik április 1-én Csányhoz intézett leveléből, KLÖM XIV., és Vukovics emlékirataiból. Hogy a trónfosztást a honatyák tekintélyes hányada ellenezte, arról nyomtatásban először KEMÉNY ZSIGMOND emlékezett meg egyik (első ízben már 1850-ben kiadott) pamfletjében, Forradalom után (In: Báró Kemény Zsigmond összes munkái. XII. Bp. 1908), s ezt akár a szerző magamentő kísérletének is el lehetne könyvelni. Kemény vallomását azonban megerősítik olyan más békepártiak közlései is, akiknek a visszaemlékezései – mint Hunfalvyéi – csupán évtize-

dekkel később vagy – mint Pálffy Jánoséi – éppenséggel csak haláluk után láttak napvilágot, s megerősítik olyan személyek is, akik egyáltalán nem szorultak a császáriak előtti mentegetőzésre, mint például a forradalom bukása után emigrált és hazájába soha többé vissza nem tért Mészáros Lázár, továbbá az országgyűlés tagjai közé nem tartozott Duschek, akinek a kéziratos visszaemlékezéseit részletesen ismerteti STEIER, Az 1849-iki trónfosztás, s végül az októberi bécsi felkelésben harcolt, majd pedig a magyar honvédseregbe beállt Adolf Tunes százados, akinek a vallomását egy 1849. július 16-án kelt auditor-jelentés örököltette ránk, ÖStA KrAv ZStH Kriegsministerium PrA 1849:5613. Hogy az április 14-i ülésen a trónfosztás ellenzőit megfélemlítette az ujjongó tömeg jelenléte, azt kétségbe vonja SZABAD, Kossuth, éspedig arra hivatkozva, hogy az ellentábor tagjai közül ketten ezen az ülésen is felszóltak. Csakhogy a képviselőház április 13-i zárt ülésén ennél sokszorta többen nyilatkoztak a trónfosztás ellen, magát a trónfosztást pedig 14-én már a szóban forgó két képviselő sem merte ellenezni.

A Radical Párt megalakulásának körülményeiről tájékoztat IRÁNYI-CHASSIN II. és VARGA ZOLTÁN, A trónfosztás. A párt programját fakszimilében közli GRACZA GYÖRGY, Az 1848–49-iki magyar szabadságharcz története. II. (Bp. é. n.). Újházi élettörténetét feldolgozta L. GÁL ÉVA, Újházi László, a szabadságharc utolsó kormánybiztosa (Bp. 1971). Szacsvay parasztpolitikájára fényt vet például a regalejogok eltörlése tárgyában még 1848 nyarán kidolgozott törvényjavaslata; közli BEÉR-CSIZMADIA. A békepártiak Ferenc Józsefhez intézett hűségnyilatkozatáról megemlékezik ANDICS, Kossuth harca. A függetlenségi nyilatkozat szövegét közli a KLÖM XIV., a Zichy-ékszerek ügyében kiküldött vizsgálóbizottság jelentését pedig BEÉR-CSIZMADIA. Kossuth Teleki és Perczel miniszterségére vonatkozó terveiről tudósít VUKOVICS. A Szemere melletti békepárti állásfoglalást lásd: *Esti Lapok*, 1849. ápr. 25. A képviselőház április végi zárt üléseivel s Kossuth Szemere előtti meghatárolásával tüzetesen foglalkozik a kortársak közül KEMÉNY ZSIGMOND, Emlékirat, a szakirodalomban pedig VARGA ZOLTÁN, Az államforma és a kormányforma kérdése a debreceni trónfosztás után (*Századok*, 1949). A békepártiaknak a kormányzó-elnöki jogkörrel kapcsolatos álláspontjára rávilágítanak továbbá hírlapi megnyilatkozásaik is: *Esti Lapok* (Debrecen), 1849. ápr. 20., 29., máj. 1. Hogy Kossuth kezében végül is mekkora hatalom maradt, az kitűnik május 1-én az országgyűléshez intézett átiratából, KLÖM XV. Hogy Kossuth csupán kényszerűségből egyezett bele hatáskörének korlátozásába, azt „további vizsgálatot érdemlő” kérdésnek minősíti SZABAD, A polgári átalakulás megalapozása; a kényszeredettségről azonban tanúságot tesz magának Kossuthnak egy április 30-án Szemeréhez intézett levele is, KLÖM XV. Kossuth népszerűségéről nagy nyomattékkal ír KEMÉNY ZSIGMOND is, Forradalom után.

2. AZ ELLENTÁMADÁS KIFULLADÁSA ÉS AZ ÁLLAMGÉPEZET ÚJJÁSZERVEZÉSE

Az április 7-én kidolgozott haditervet ismerteti GÖRGEY ISTVÁN II. A tavaszi hadjárat második szakaszának fejleményeivel a korábban már idézett műveken kívül foglalkoznak még RUBINT DEZSŐ, A váci ütközet 1849 április 10 (*Haditörténelmi Közlemények*, 1925); KRIVÁCSY JÓZSEF, Görgey és Klapka vagy az 1848/49-ki önvédelmi harc (Bp. 1881); valamint az Iratok a komáromi várról az 1848–49-es szabadságharcban. Szerk. BÖHM JAKAB és PÁLOTAI ISTVÁN (*Haditörténelmi Közlemények*, 1955). A Windisch-Grätz visszarendeléséről és Welden főparancsnokságáról szóló április 12-i császári kéziratot közli a Gyűjteménye a... legfelsőbb manifestumok és szózatoknak. Welden elképzeléseit megismerhetjük emlékirataiból: LUDWIG WELDEN, Episoden aus meinem Leben. Beiträge zur Geschichte der Feldzüge der österreichischen Armee in den Jahren 1848 und 1849 (Graz, 1855). A dél-dunántúli gerillaharcokról képet adnak a *Közlöny*, 1849. máj. 27.; Noszlopy Antal visszaemlékezései. Szerk. és bev. VÖRÖS KÁROLY (*Századok*, 1953); ANDRÁSSY ANTAL, Somogy megye 1848/49-ben (In: BORUS-ANDRÁSSY, Örökség) és Noszlopy Gáspár Somogy megyei kormánybiztos Baranya megyei iratai 1849 május–augusztus. Szerk. ANDRÁSSY ANTAL (In: Baranyai Helytörténetírás 1973). Szemerének a felső-magyarországi védereg megalakítására vonatkozó március 16-i tervezetét és felhívását közli PAP DÉNES, Okmánytár II., a védereg működésére pedig BENICZKY LAJOS, EGRESSY ÁKOS és TIRTS REZSŐ már idézett visszaemlékezésein kívül fényt derít a *Közlöny*, 1849. ápr. 1., 3., 7., 14. és máj. 26. A tavaszi délvidéki harcokkal a korábban már hivatkozott munkákon kívül foglalkozik MILETZ JÁNOS, Bem délmagyarországi hadjárata (Bp. 1882).

A Szemere-kormány ránk maradt iratai ugyanabban a levéltártestben (OL '48ML) helyezkednek el, amelyben a Batthyány-kormányéi, azzal az eltéréssel azonban, hogy Szemere miniszterelnöki iratai nagyrészt az ő belügyminiszteri irataival együtt a belügyminisztérium irattárában találhatók, a Batthyány-kormány idejéből származó miniszterelnöki és a honvédelmi bizottmány működése során keletkezett bizottmányi iratok egybefüggő sorozatába pedig a trónfosztás után Kossuth kormányzó-elnöki iratai (OL '48ML KE) épültek be folytatásként. A kormány tagjai közül Szemerén, Vukovicson és Horváth Mihályon kívül visszaemlékezéseket hagyott ránk Batthyány Kázmér is; e munka fontosabb részleteit közzétette TÓTH LŐRINCZ, Gróf Batthyány Kázmér és emlékiratai (*Budapesti Szemle*, 1893). A kormány egyes tagjainak tevékenységével foglalkozó főbb feldolgozások: KISS ERNŐ, Szemere; SARLÓS, Deák és Vukovics; BARTA, Kossuth és Csányi; valamint MÁRKI SÁNDOR, Horváth Mihály (Bp. 1917) és PÁMLÉNYI ERVIN, Horváth Mihály (Bp. 1954). A hivatalos egyházi köröknek Horváth Mihály miniszterségéről alkotott véleményét feltárják Viale Prelà bécsi pápai nuncius jelentései a magyar forradalomról és szabadságharcról 1849-ben. Szerk. BALÁZS PÉTER (*Levéltári Közlemények*, 1975).

Szemerének az önálló rendőri osztály feloszlataásáról intézkedő május 11-i rendeletét ismerteti a *Közlöny*, 1849. máj. 16., a tizenöt kormánybiztosság megszüntetéséről szóló május 12-i rendeletét pedig reprodukcióban közli RÓZSA-SPIRA. A tábori véstörvényszék felszámolására vonatkozó kormányhatározatot lásd a június 2-i minisztertanács jegyzőkönyvének kivonatában; közli és az ügy részleteire is fényt derít SÁRLÓS, Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc büntetőjoga. Kossuthnak az a véleménye, hogy az áprilisi győzelmek még korántsem háritották el végérvényesen az ellenforradalmi veszélyt, kitűnik többek között április 26-i képviselőházi felszólalásából és május 9-i kiáltványából, KLÖM XV. A majorsági jobbágyokkal foglalkozó április 19-i rendeletet lásd uo. A rendelet létrejöttének körülményeit részletesen tárgyalja BARTA ISTVÁN, A kormány parasztpolitikája 1849-ben (*Századok*, 1955–1956); ez a tanulmány azonban indokolatlanul elvitatja Kossuthnak a rendelet kibocsátásával kapcsolatos érdemeit, mint erre rávilágít SZABÓ ISTVÁN is, Kossuth állásfoglalása a parasztkérdésekben 1848–49-ben (*Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae*. IV. Bp. 1957). Kossuth Irányi kinevezéséről szóló április 25-i és Esterházy Mihály kinevezéséről szóló április 27-i rendeletét lásd: KLÖM XV., Lukács Sándor kinevezéséről szóló április 28-i rendeletét pedig reprodukcióban közli RÓZSA-SPIRA. Az 50 ezer újone állítását előíró törvényt publikálta BEÉR-CSIZMADIA. A katonáskodástól való vonakodásról a katonai hatóságok hivatalos közleményei is számot adnak; vö. *Közlöny*, 1849. máj. 24. és 29. A 140. honvédszászlóalj megalakulásáról szóló közleményt lásd: *Közlöny*, 1849. júl. 22. Az Esterházy Mihály országos biztosságát érvénytelenítő kormányhatározatról hozzá intézett május 19-i értesítést lásd: KLÖM XV. Irányi kormánybiztosságának megszűnéséről bővebb tájékoztatást nyújt SPIRA-VÖRÖS. Vukovicsnak az erdélyi majorsági jobbágyokkal foglalkozó május 5-i rendeletét lásd: *Közlöny*, 1849. máj. 8. E rendelet kedvezőtlen következményeire találóan hívta fel a figyelmet már a *Honvéd*, 1849. máj. 25.

A nyugati határszélre visszavonult császári csapatok állapotával és Welden kétségbeesettségével részletesen foglalkozik STEIER, Az 1849-iki trónfosztás és RÉDVAY ISTVÁN, Az 1849 április 28-i komáromi haditanács történelmi jelentősége (*Haditörténelmi Közlemények*, 1934). A bécsi tömegek forradalmi szellemének továbbélését bizonyítja KÁROLYI, Németújvári gróf Batthyány Lajos I. Hogy Görgei a támadó mozdulatokkal a komáromi ütközet után elsősorban politikai megfontolásokból hagyott fel, azt maga is elismeri: GÖRGEY ARTHUR II. Hogy ugyanő főerőivel nem – mint sokan hirdetik – Kossuth kívánságára, hanem a maga elhatározásából vonult Buda alá, az kivüláglík május 6-án Kossuthhoz intézett leveléből, OL '48ML KE 1849:6742. Buda ostromáról részletesen (s részletes forrásutalásokkal) ír SPIRA-VÖRÖS. Kossuth Damjanichsal kapcsolatos terveiről s e tervek megvalósulásáról beszámol az ő 1849. szeptember 12-i nyílt levele; közli KACZIÁNY GÉZA, Kossuth widdini levele (*Magyarország*, 1915. aug. 26.). Ezekkel a tervekkel egyébként legkésőbb 1849 májusának végén már a békepártiak is tisztában voltak s Görgeit is siettek figyelmeztetni rájuk, mint ezt megírja HUNFALVY és GÖRGEY ARTHUR II. A május 20-i haditervet lásd az aznapi minisztertanács jegyzőkönyvé-

nek kivonatában, KLÖM XV. Hogy Klapka ezt a tervet Görgei elképzelései szerint iparkodott kidolgozni, az kitűnik az ő másnap Görgeihez intézett leveléből; közli GÖRGEY ISTVÁN II.; azt pedig, hogy Görgei csakugyan elégedett volt a tervvel, bizonyítja emennek május 29-én Kossuthhoz intézett levele, OL '48ML KE 1849: 7610. Görgei debreceni utazásáról és a békepárti vezetőkkel folytatott ottani megbeszéléséről részletesen beszámol maga GÖRGEY ARTHUR II. Hogy Kossuth népszerűsége mindvégig csorbitatlan maradt, azt még Szemere is kénytelen volt elismerni 1849. július 25-én Görgeihez intézett levelében; közli: STEIER LAJOS, Haynau és Paskievics. I–II. (H. n. é. n. [Bp. 1926]). Amint – Kiss Ernőnek tett közlése szerint – maga Görgei is bizonyosra vette, hogy ha harcba szállna a trónfosztás utólagos hatálytalanításáért és Kossuth megbuktatásáért, akkor ez parasztfelkelést robbantana ki. Erről a Kiss Ernő 1849. szeptember 10-i aradi vallomását megőrkítő jegyzőkönyv; lásd: Az aradi vértanúk. Szerk. és bev. KATONA TAMÁS. I–II. (S. a.).

3. AZ OROSZ BEAVATKOZÁS

Az orosz beavatkozás körülményeivel foglalkozó fontosabb munkák: DIONYS JÁNOSY, *Die russische Intervention in Ungarn im Jahre 1849* (A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve. I. Bp. 1931); R. A. AVERBUH: *Carszkaja intyervencija v borbe sz vengerszkoj revolucijej 1848–1849* (Moszkva, 1935); *Avsztrijzkaja revolucija 1848 g. i Nyikolaj I. Red.* R. A. AVERBUH (*Krasznij arhiv*, 1938); A Habsburgok és Romanovok szövetsége. Az 1849. évi magyarországi cári intervenció diplomáciai előtörténete. Szerk. és bev. ANDICS ERZSÉBET (Bp. 1961) és KENNETH W. ROCK, *Schwarzenberg versus Nicholas I, Round One: The Negotiation of the Habsburg–Romanov Alliance against Hungary in 1849* (*Austrian History Yearbook*, 1970–1971). Az orosz beavatkozás oroszországi visszhangját bemutatja VÁRADI-STERMBERG JÁNOS, *Az orosz társadalom és az 1848–49. évi magyar forradalom* (*Századok*, 1973), az intervenció nyugat-európai fogadtatásáról pedig a II. fejezet 6. és a IV. fejezet 3. pontjának irodalomjegyzékében már idézett műveken kívül képet ad ÚJHÁZI LÁSZLÓNÉ, *Az 1848-as magyar forradalom és szabadságharc a korabeli angol sajtó tükrében* (*Filológiai Közöny*, 1956); MICHAEL FRIDIEFF, *Le parlement et l'opinion publique française devant la question de l'intervention russe en Hongrie en 1849* (*Revue d'Histoire Politique et Constitutionnelle*, 1938); KOVÁCS ENDRE, *Szabadságharcunk és a francia közvélemény* (Bp. 1976); valamint KARL OBERMANN, *Die ungarische Revolution von 1848/49 und die demokratische Bewegung in Deutschland* (Bp. 1971).

A németországi fejleményeknek szentelt fontosabb összefoglaló munkák: VEIT VALENTIN, *Geschichte der deutschen Revolution von 1848–1849. I–II.* (Berlin, 1930–1931); RUDOLF STADELMANN, *Soziale und politische Geschichte der Revolution von 1848* (München, 1948); SZ. B. KAN, *1848 Ausztriában és Németországban* (Bp. 1950); JACQUES DROZ, *Les révolutions allemandes de 1848* (Paris, 1957) és KARL OBERMANN, *Die Revolution von 1848/1849* (In: *Deutsche Geschichte. II.*

Berlin, 1967). A frankfurti parlament történetét ismerteti W. APPENS, *Die Nationalversammlung zu Frankfurt a. M. 1848/49* (Jena, 1920), ERNESTO SESTAN, *La costituente di Francoforte del 1848* (Firenze, 1947) és FRANK EYCK, *Deutschlands große Hoffnung. Die Frankfurter Nationalversammlung 1848/49* (München, 1973), alkotmánytervezetét pedig HELMUT BLEIBER, *Bloß ein Stück Papier. Die Reichsverfassung von 1849* (In: *Verfassungen und Verfassungswirklichkeit in der deutschen Geschichte*. Berlin, 1968). A százszországi fejleményeket bemutatja ROLF WEBER, *Die Revolution in Sachsen 1848/49. Entwicklung und Analyse ihrer Triebkräfte* (Berlin, 1970), a drezdai felkelés magyar vonatkozásait pedig közelebbről is megvilágítja ROLAND ZEISE és HELMUT ZESSIN, *Zur Solidarität deutscher und ungarischer Revolutionäre im Frühjahr 1849* (*Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Rostock. Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe*, 1974). A májusi cseh felkelési kísérletről és a csehországi magyarbarát megnyilvánulásokról képet ad a kortársi visszaemlékezések közül J. V. FRIČ, *Emlékeim*. Szerk. KOVÁCS ENDRE (Bp. 1951); a feldolgozások közül pedig ARATÓ ENDRE, *A cseh és magyar nép összefogásának hagyományai 1849-ben* (*Századok*, 1952); BEDŘICH ŠINDELÁŘ, *Ohlas mad'arské revoluce 1848–1849 na Moravě a ve Slezsku. O sympatiích našeho lidu k mad'arské revoluci a ke Kossuthovi* (Praha, 1957); VÁCLAV ČEJCHAN, *Ruský ozbrojený zásah v Sedmihradsku na jaře roku 1849 ve světle soudobého českého tisku* (In: *Kapitoly z dějin vzájemných vztahů národů ČSR a SSSR*. Praha, 1958) és ZUZANA ADAMOVÁ, *Adalékok a cseh radikális demokraták és a magyar szabadságharc kapcsolatahoz* (*Irodalomtörténet*, 1959). Dembiński (Kossuth által is helybenhagyott) galíciai támadási terveibe bepillantást nyújt DANZER, továbbá Kossuth április 19-én Dembińskihez, illetve Szemeréhez intézett kétrendbeli levele, KLÖM XV., a támadást eltöltő május 5-i minisztertanácsi határozatról pedig tájékoztat a Kossuth által másnap Dembińskihez intézett levél, uo.

Az 1849 nyarán lezajlott hadműveletek történetét a korábban már idézett összefoglaló hadtörténeti mupkákon kívül ismerteti STEIER, Haynau és Paskievics I–II.; [WILHELM RAMMING], *Der Feldzug in Ungarn und Siebenbürgen im Sommer des Jahres 1849* (Pest, 1850); H. N[EIDHARDT], *Bericht über die Kriegs-Operationen der russischen Truppen gegen die ungarischen Rebellen im Jahre 1849. I–III.* (Berlin, 1851); J. OREUSZ: *Opiszanyije venigerszkoj vojni 1849 g.* (Moszkva, 1888); GYALÓKAY JENŐ, *Az erdélyi hadjárat 1849 nyarán* (Bp. é. n. [1938]) és [AUGUST HEYDTE], *Der Sommer-Feldzug des Revolutionskrieges in Siebenbürgen im Jahre 1849* (Leipzig, 1863). A Magyarországra vezényelt orosz csapatok tevékenységét dokumentáló iratok legfontosabbjai a moszkvai Centralnij goszudarsztvennij vojenno-isztoriescseskij arhiv Vojenno-ucsebnij arhiv glavnovo staba elnevezésű gyűjteményének „b” jelű anyagrészében találhatók. Az egykorú orosz hivatalos közleményeket kötetbe gyűjtve lásd: *Viszocsajsie manyifeszti i prikazi vojszкам i izvesztija iz armij v prodolzsenijje vojni protyiv mjatyezsnih Vengrov v 1849 g.* (Szankt-Petyerburg, 1849). A nyári hadieseményekkel is foglalkozó fontosabb életrajzi munkák: RUDOLF BARTSCH, *Feldzeugmeister Freiherr von Haynau* (Wien, 1907); [A. G.] SCSERBATOV–[SVETOZÁR HURBAN–]VAJANSKÝ, *Paszkievics Magyarországon* (In: *Két*

emlékirat az 1849. évi cári intervencióról. Szerk. TRÓCSÁNYI ZOLTÁN. Bp. é. n. [1948]) és POZDER KÁROLY, Leiningen-Westerburg Károly gróf 1848/49-i honvédtábornok életrajza (Balassagyarmat, 1932); a fontosabb visszaemlékezések pedig a korábban már említetteken kívül: GÖRGEI ARTÚR, Kurze Uebersicht des Feldzuges in Ober-Ungarn (Vom Beginn der russischen Intervention (*sic!*) bis zur Waffenstreckung bei Világos), ÖStA HHStA Sonderbestände, Sonderbestand A. Görgei; egykorú orosz fordításban s ennek magyar fordításában közli PACH ZSIGMOND PÁL, Kiadatlan Görgey-iratok 1849 augusztusából (*Századok*, 1957) és F. V. RIGYIGER, Iz voszpominanyij o vengerszkoj kampanyii 1849 g. (*Russzkaja sztarina*, 1898). A Haynau főparancsnoki kinevezéséről szóló május 30-i császári kéziratot közli a Gyűjteménye a... legfelsőbb manifestumok és szövegeknek. A június 29-i minisztertanácsi határozatról Görgeit tájékoztató aznapi Kossuth-levelet, a Görgeivel elmozdítását közlő július 1-i Kossuth-levelet és a Görgeit a főserg elére visszahelyező július 5-i minisztertanács jegyzőkönyvét lásd: KLÖM XV., Görgei Kossuthhoz szóló említett június 30-i levelét pedig: STEIER, Haynau és Paskievics I.

A „keresztesháborút” meghirdető két kormányfelhívást lásd: KLÖM XV. A dunántúli gerillaharcokról tájékoztat Vajda Gábor százados június 25-én Poeltenberghez intézett jelentése; közli GÖRGEY ISTVÁN II.; továbbá NOSZLOPY ANTAL; valamint VÖRÖS MÁRTON, Pécs-Baranya részvétele az 1848–49. évi szabadságharcban (Pécs, é. n. [1955]); a Selmec környéki gerillákról SPIRA, Szlovák bányászok; a jászkun felkelőhad méreteiről pedig a felkelést irányító Korponay János ezredes által július 9-én Békés vármegyéhez intézett átirat, Békés Megyei Levéltár, Gyula, Békés vm. állandó bizottmányának iratai 1849:967. Horváth Mihály június 6-ra országos böjtöt hirdet és Szemerének a lelkeszek felhasználását előíró május 8-i körrendeletét közli PAP DÉNES, Okmánytár II. A nyári hónapok parasztmozgalmaival foglalkozik a II. fejezet 3. pontjának irodalomjegyzékében felsorolt művek zöme, továbbá a *Pesti Hírlap*, 1849. jún. 1., BALOGH GYÖRGY, valamint BARTA, A kormány parasztpolitikája. Hogy a nép elsősorban kielégítetlensége miatt húzódozik a fegyverfogástól, arra – más forrásokkal egybehangzóan – különös nyomatékkal mutatott rá Luzsénszky Pál bárónak, a IX. hadtest tábori biztosának egy június 28-án Kossuthhoz intézett jelentése; ismerteti STEIER, Haynau és Paskievics I.

A jobbágyszabadságítás továbbvitele tárgyában Vukovicsék kidolgozta törvénytervezet szövege eddig sem eredeti, sem a kormány által utóbb az országgyűlés elé terjesztett alakjában nem került elő, eredeti változatának legfontosabb pontjait azonban megismerhetjük Vukovics már idézett emlékirataiból. Vannak, akik feltételezik, hogy a két változat között nem volt számottevő eltérés – így BARTA, A kormány parasztpolitikája és SZABÓ ISTVÁN, Kossuth állásfoglalása –, Vukovics emlékirataiból azonban az is kivíválglik, hogy az eredeti szerkezetben foglaltakat a miniszterek közül többen hevesen ellenezték s még a javaslat pártolói és ellenzői között közvetíteni próbáló Szemere is csak a koreszmáltatási jog kárpótlás nélküli eltörlésének a gondolatát támogatta. A békepárt rosszallásának hangot adott már az *Esti Lapok*, 1849. máj. 16.; a békepárt álláspontjának felülkerekedéséről pedig tanúskodott a képviselőház július 20-i zárt ülése, amely többségi határozattal a törvényja-

vaslat tárgyalásának elmellőzését mondta ki s ezt – mint az ülésről tudósító HUNFALVY hangsúlyozza – éppen a javaslatot eredetileg benyújtó kormány fejének az indítványára tette. Táncsics földosztó-programját lásd: TÁNCSICS MIHÁLY, Forradalom (Debrecen–Bp. 1849). A programot méltatja CZÓBEL ERNŐ, Táncsics Mihály földosztó programja (In: Czóbel Ernő válogatott írásai. Bp. 1963).

4. PRÓBÁLKOZÁSOK A NEMZETISÉGEK MEGBÉKÍTÉSÉRE

A nemzetiségi kérdés 1849-i alakulásáról nagyrészt a II. fejezet 4. és a III. fejezet 5. pontjának irodalomjegyzékében már felsorolt művek adnak képet. A báni tanács januárra kidolgozott törvénytervezeteit közli PEJAKOVIĆ. A januári ukrán petíciót ismerteti DANILAK, Šaguna pedig maga adta ki február 25-i petícióját: *Petition der romanischen Nation aus dem österreichischen Staate, welche Seiner Majestät Kaiser Franz Josef I. am 25. Febr. 1849 überreicht wurde* (H. n. é. n.). A január 13-i szerb felségfeliratot közli THIM III. Az oktrojált alkotmány keltette horvátországi csalódottságról sokatmondóan tanúskodik az (egyébként jobboldali irányzatú) *Agramer Zeitung*, 1849. márc. 29. A *Slavenski jug* említett (augusztus 23-án megjelent) cikkét kivonatolva adja BOGDANOV, Hrvatska ljevica. A március 20-án előterjesztett (előző nap kelt) szlovák petíciót közli STEIER, A tót nemzetiségi kérdés II.; az április 25-i szerb petíciót THIM III.; a horvát báni tanács május 6-án benyújtott (s szintén április 25-én kelt) feliratát és Jellačić május 9-i sajtószabályzatát pedig PEJAKOVIĆ. Perczel békekísérletét ismerteti SPIRA GYÖRGY, Perczel próbálkozása a délvédeli szerbek megbékítésére 1849 tavaszán (*Történelmi Szemle*, 1981). Perczel álláspontjára rávilágít továbbá VIZER JÁNOS, A magyar forradalom legújabb eseményeinek rövid vázlata. I. OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 354. Teleki párizsi működését elsősorban a II. fejezet 1. pontjának irodalomjegyzékében már hivatkozott művekből ismerhetjük meg. A horvátkérdést érintő felszólalását lásd a képviselőház 1848. július 22-i ülésének naplójában, *Közlöny*, 1848. júl. 25. A szlovákokkal kapcsolatos álláspontját Teleki egy 1849. május 18-án Párizsban tartott megbeszélésen fejtette ki; erre nézve lásd a megbeszélésről készült feljegyzést; közli HORVÁTH ZOLTÁN, Teleki II. Teleki föderációs elképzeléseit méltatja SPIRA, A magyar negyvennyolc jobb megértését keresve és SPIRA, 1848 kisnemzeti törekvéseiről (In: SPIRA, A negyvennyolcas nemzedék).

A Szemere-kormány nemzetiségi politikáját elemzi I. TÓTH ZOLTÁN, A Szemere-kormány nemzetiségi politikája (A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történelmi Tudományok Osztályának Közleményei. II. Bp. 1952). Andrásst bemutatta WERTHEIMER EDE, Gróf Andrássy Gyula élete és kora. I–III. (Bp. 1910–1913), az ő Batthyány Kázmért belgrádi tárgyalásairól tájékoztató június 11-i levelét pedig közli THIM III. Szemerének a június 14-i minisztertanács számára készített előterjesztését s az előterjesztés elfogadásáról tanúskodó jegyzőkönyvi kivonatot lásd: KLÖM XV. A magyar–román tárgyalásokat a korábban már említett műveken kívül ismerteti JOHN C. CAMPBELL, *The Transylvanian Question in 1849* (*Journal of*

Central European Affairs, II. 1942–1943), SILVIU DRAGOMIR, *Tratativele româno-maghiare din vara anului 1849* (Cluj, 1947) és STELIANA PIKSOVÁ is, *Buržoáznodemokratická revolúcia v rokoch 1848–1849 a problémy rumunsko-maďarskej spolupráce* (*Historický časopis*, 1968). Hatvani röpiratát idézi a II. fejezet 4. pontjának irodalomjegyzéke. Magheruról képet ad APOSTOL STAN és CONSTANTIN VLÁDUȚ, *Gheorghe Magheru* (București, 1969); Bolliacról OVIDIU PAPADIMA, *Cezar Bolliac* (București, 1966); Bolliac brassai lapjáról pedig S[IMION] RETEGAN, *Espatriatul – ziar militant pentru înfrățirea popoarelor* (In: *Anuarul Institutului de istorie din Cluj*. VII. Cluj, 1964). Bolliac és Bălcescu legfontosabb iratait magyarul is hozzáférhetőekké teszi három kiadvány: Cezar Bolliac válogatott munkái. Szerk. és bev. BALLA ERNŐ (H. n. [Bukarest–Bp.] 1953), illetve Bălcescu Miklós válogatott írásai. Szerk. és bev. I. TÓTH ZOLTÁN (Bp. 1950) és Nicolae Bălcescu válogatott munkái. Szerk. és bev. BALOGH EDGÁR (Bukarest, 1956). A Bălcescunak és 1849-i magyarországi tevékenységének szentelt legfőbb feldolgozások: I. TÓTH ZOLTÁN, *Bălcescu Miklós élete 1819–1852* (Bp. 1958); GH[EORGHE] GEORGESCU-BUZĂU, *Nicolae Bălcescu* (Bukarest, 1957); DUMITRU ALMAȘ, *Bălcescu, democrat-revoluționar* (București, 1962); DAN BERINDEI, *Nicolae Bălcescu* (Bukarest, 1966); IMREH ISTVÁN, *Bălcescu és Kossuth* (In: *Irodalmi Almanach*. III. Kolozsvár, 1952) és BALOGH EDGÁR, *Politika és irodalom egybehangzása Nicolae Bălcescu életében* (In: 1848. Arcok, eszmék, tettek). A román légióról szóló július 14-i egyezményt lásd: KLÖM XV.

A képviselőháznak a nemzetiségi kérdés rendezésére hozott július 28-i határozatát más országok hasonló tárgyú jogszabályaival újszerűen egybevetve méltatja ARATÓ ENDRE, *Az 1849. évi júliusi nemzetiségi törvény és helye Európában* (*Kortárs*, 1975), az előző hónapok magyar nemzetiségi politikáját azonban – korábbi írásaitól eltérően – némileg megszépítve. A nemzetiségi kérdéssel egyébként a képviselőház zárt ülésben már július 25-én és 26-án is foglalkozott, a radikális képviselők közül pedig az első napon – úgy látszik – csak olyanok szólaltak fel, akik elleneztek a nemzetiségek egyenjogúsítását, minek folytán a radikálisokat kivétel nélkül az egyenjogúság ellenzőinek minősítette Szemere egy 25-én Kossuthhoz intézett közismert levelében, lásd: 1848–1849. évi iratok a nemzetiségi megbékélésről. Holott a radikálisoknak a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos nézetei ekkor a valóságban éppúgy megoszlottak, akár a liberálisokéi, mint ez jól ki is vehető a képviselőház július 28-i nyilvános ülésének a 421. l. 32. jegyzetében idézett naplójából. Ennek ellenére a radikálisok álláspontjáról még legújabbban is Szemerével egyező képet fest KOVÁCS ENDRE, *Szemben a történelemmel*.

A zsidóknak a forradalomban való részvételére és a zsidókérdés 1848–49-i alakulására a II. fejezet 2. pontjának irodalomjegyzékében már idézett nyomtatott forrásokon kívül fényt vet BERNSTEIN BÉLA, *A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók* (Bp. 1939). Haynaunak a fővárosi zsidók megsarcolását előíró július 19-i rendeletét reprodukcióban közli RÓZSA-SPIRA.

5. AZ ÖSSZEOMLÁS

A forradalom utolsó hónapjának fejleményeit a jelen fejezet 3. pontjának irodalomjegyzékében már említett műveken kívül tárgyalja még SZILÁGYI SÁNDOR, A magyar forradalom napjai július elsője után (Pest, 1849). Szemerének a kormány lemondási szándékát Kossuthnal közlő emlékiratát (téves, július 21-i keltezéssel) kiadta DEÁK IMRE. A képviselőház július 27-i zárt üléséről tudósítanak MÉSZÁROS LÁZÁR, VUKOVICS és HUNFALVY emlékiratai, továbbá Szemerének, valamint Stuller Ferenc kormányzó-elnökségi tanácsosnak még aznap Kossuthhoz intézett levelei, KLÖM XV. Szunyogh és Görgei találkozójáról beszámolnak az utóbbi és BENICZKY visszaemlékezései. Poeltenberg Görgeihez intézett augusztus 10-i jelentését a Beniczky-visszaemlékezések kiegészítő részeként közli STEIER. Görgeinek az orosz katonai vezetőkkel kialakított kapcsolatairól részletesen ír PACH. Hogy a fegyverletételnek nem kellett szükségképpen teljességgel feltétel nélkül lennie, azt kimutatja ANDICS ERZSÉBET, 1849 augusztus. Ismeretlen adalékok az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc végnapjairól (In: ANDICS, 1848–1849). Hogy a bányavidéki gerillák még jóval Világos után sem hagytak fel a harccal, azt tanúsítja Lewartowskinak egy őket 1849. szeptember 15-én fegyverletételre felhívó szlovák nyelvű kiáltványa, amelyet reprodukcióban közöl RÓZSA-SPIRA.

MÁSODIK RÉSZ

AZ ÖNKÉNYURALOM KORA
(1849–1867)*

Magyarország beolvasztásának önkényuralmi kísérlete 1849 után különös fontosságot kölcsönöz a Habsburg-birodalom központi kormányzati szervei Bécsben őrzött iratanyagának. Legjelentősebb állagairól tájékoztatást nyújt: L. BITTNER, Gesamtinventar des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs. I–V. (Wien, 1936–1940). A birodalmi kormányzati szervek fontos iratairól készült mikrofilmek a Magyar Országos Levéltárban is tanulmányozhatók. Tájékoztatást nyújt: Ausztriai levéltári anyagról készült mikrofilmek. Repertórium. Szerk. BORSA IVÁN (Bp. 1969).

A magyarországi politikai hatóságok és a nekik alárendelt szakhivatalok feldolgozásunkban sokoldalúan értékesített, de itt nem részletezhető irathagyatékának a Magyar Országos Levéltárban őrzött állagairól beható és szakszerű áttekintést ad SASHEGYI OSZKÁR, Az abszolutizmus kori levéltár (Bp. 1965) c. értékes kormányzat-történeti bevezetéssel ellátott leltár és KÁLLAY ISTVÁN, Az abszolutizmus kori pénz-

* Feldolgozásunk 1973–74-ben készült. Később megjelent művekre így csak kivételesen hivatkozhatunk.

ügyigazgatási levéltár. Repertórium (Bp. 1970). A levéltárak és kéziratárak további önkényuralom korabeli állagairól a megfelelő segédletek nyújtanak tájékoztatást.

A Habsburg-birodalom történetével foglalkozó könyvészeti anyag átfogó, de korántsem teljes bibliográfiája K. UHLIRZ–M. UHLIRZ, *Handbuch der Geschichte Österreichs und seiner Nachbarländer Böhmen und Ungarn. I–IV.* (Graz–Wien–Leipzig, 1927–1944). Korszakunkat illetően a birodalom történetének egészére is fontos: *Handbuch der Geschichte der böhmischen Länder.* Hrsg. von KARL BOSL. III. (Stuttgart, 1968). A korszak történetét is átfogó, de befejezetlen hazai bibliográfiai sorozatnak eddig a következő kötetek jelentek meg: Magyar történeti bibliográfia 1825–1867. I–III. Szerk. I. TÓTH ZOLTÁN (Bp. 1950–1952); IV. Szerk. KEMÉNY G. GÁBOR és KATUS LÁSZLÓ (Bp. 1959). További tájékozódás a szak- és a kurrens bibliográfiák segítségével lehetséges.

Az európai erőviszonyok és a diplomáciai kapcsolatok alakulására a hatalmas egyetemes történeti irodalomból a következő munkákra hívjuk fel a figyelmet: O. HAUSNER, *Vergleichende Statistik von Europa. I–II.* (Lemberg, 1865); A. W. WARD–G. P. GOOCH, *The Cambridge History of British Foreign Policy 1783–1919. I–II.* (Cambridge, 1923); BENEDETTO CROCE, *History of Europe in the Nineteenth Century.* 3. ed. (London, 1953); P. RENOUVIN, *Histoire des relations internationales. V. Le XIXe siècle. I. De 1815 à 1871* (Paris, 1954); A. J. P. TAYLOR, *The Struggle for Mastery in Europe 1848–1918* (Oxford, 1957); W. E. MOSSE, *The European Powers and the German Question 1848–1871* (Cambridge, 1958); G. MANN, *Politische Entwicklung Europas und Amerikas 1815–1871* (In: *Propyläen – Weltgeschichte. VIII.* Berlin–Frankfurt–Wien, 1960); *The Zenith of European Power 1830–1870.* Ed. J. T. P. BURY (In: *The New Cambridge Modern History. X.* Cambridge, 1960); *Világtörténet. VI.* Szerk. N. A. SZMIRNOV, N. A. JEROFEJEV, A. R. JOANNISZJAN, A. SZ. NYIFONTOV (Bp. 1964); DIÓSZEGI ISTVÁN, *Klasszikus diplomácia – modern hatalmi politika* (Bp. 1967); E. J. HOBBSAWM, *The Age of Capital 1848–1875* (London, 1975).

A Habsburg-birodalom önkényuralom korabeli történetét is tárgyaló összefoglaló művek közül mindenekelőtt az alábbiakat tekintjük az egymást követő történetírói irányzatok és korszakok reprezentatív osztrák és külföldi alkotásainak: J. A. HELFERT, *Geschichte Österreichs vom Ausgang des Wiener Oktoberaufstandes. I–IV.* (Prag, 1869–1886); W. ROGGE, *Oesterreich von Világos bis zur Gegenwart. I–V.* (Leipzig–Wien, 1872–1879); L. EISENMANN, *Le Compromis Austro-Hongrois de 1867* (Paris, 1904). (Címével ellentétben a korszak egészét átfogja.); H. FRIEDJUNG, *Österreich von 1848 bis 1860. I–II.* (Stuttgart–Berlin, 1908–1912); R. CHARMATZ, *Österreichs innere Geschichte von 1848 bis 1895. 3. Aufl.* (Berlin, 1918); R. CHARMATZ, *Geschichte der auswärtigen Politik Österreichs im 19. Jahrhundert I–II. 2. Aufl.* (Leipzig–Berlin, 1918). A korszak politikai történetének egészét átfogó, nagy tényanyagot felvonultató, kiemelkedő jelentőségű alkotás: J. REDLICH, *Das Österreichische Staats- und Reichsproblem. I–II.* (Leipzig, 1920–1926); H. HANTSCH, *Die Geschichte Österreichs. I–II. 2. Aufl.* (Graz–Wien–Köln, 1953); R. A. KANN, *Das Na-*

tionalitätenproblem der Habsburgermonarchie. Geschichte und Ideengehalt der nationalen Bestrebungen vom Vormärz bis zur Auflösung des Reiches im Jahre 1918. I-II. 2. Aufl. (Graz-Köln, 1964); E. WINTER, Revolution, Neoabsolutismus und Liberalismus in der Donaumonarchie (Wien, 1969); C. A. MACARTNEY, The Habsburg Empire 1790-1918 (London, 1971); Die Habsburgermonarchie 1848-1918. Hrsg. von ADAM WANDRUSZKA und PETER URBANITSCH. I-II. (Wien, 1973-1975). (Nemzetközi együttműködéssel készült reprezentatív tanulmánygyűjtemény.) Itt említjük meg, hogy a birodalmi államjog kiadott jogforrásainak legfontosabb lelőhelye: E. BERNATZIK, Die österreichischen Verfassungsgesetze. 2. Aufl. (Wien, 1911). A korszak birodalmi kormányzattörténetére lásd: F. WALTER, Die Österreichische Zentralverwaltung. III. Abteilung. Von der Märzrevolution 1848 bis zur Dezemberverfassung 1867. I-II. (Wien, 1964).

Magyarország önkényuralom alatti történetére lásd: BEKSICS GUSZTÁV, I. Ferencz József és kora (In: A magyar nemzet története. Szerk. SZILÁGYI SÁNDOR. X. Bp. 1898); BERZEVICZY ALBERT, Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849-1865. I-IV. (Bp. 1922-1937); SZEKFŰ GYULA, Az abszolutizmus és kiegyezés (In: HÓMAN BÁLINT-SZEKFŰ GYULA, Magyar történet. V. Bp. 1936); Az új Magyarország (In: Magyar művelődéstörténet. V. Szerk. DOMANOVSKY SÁNDOR. Bp. é. n.); SZABAD GYÖRGY, Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849-1867 (In: Magyarország története. II. Főszerk. MOLNÁR ERIK. 3. kiad. Bp. 1972).

Itt említjük meg, hogy a felhasznált nagy helytörténeti irodalomból az egyes fejezeteknél külön említettekén kívül legtöbbet a következő művekből merítettünk: LAKATOS OTTÓ, Arad története. I-III. (Arad, 1881); REIZNER JÁNOS, Szeged története. I-IV. (Szeged, 1899-1900); SZEREMLEI SAMU, Hódmezővásárhely története. I-V. (Hódmezővásárhely, 1900-1913); KISS PÁL, Marosvásárhely története (Marosvásárhely, 1942); Orosháza története. I-II. Szerk. NAGY GYULA (Orosháza, 1965); SZABÓ BÉLA-HORVÁTH ISTVÁN, Nógrád... 1849-1918 (In: Nógrád megye története. Főszerk. BALOGH SÁNDOR. I. Salgótarján, 1969); Tanulmányok Békéscsaba történetéből. Szerk. KRISTÓ GYULA-SZÉKELY LAJOS (Békéscsaba, 1970); Győr. Várostarténeti tanulmányok. Szerk. DÁVID LAJOS, LENGYEL ALFRÉD, Z. SZABÓ LÁSZLÓ (Győr, 1971); Tanulmányok Sarkad múltjából. Szerk. KOMORÓCZY GYÖRGY (Sarkad, 1971); Baranyai helytörténetírás 1973. Szerk. SZITA LÁSZLÓ (Pécs, 1973); Hajdúnánás története. Szerk. RÁCS ISTVÁN (Hajdúnánás, 1973); Mezőberény története. I-II. Szerk. SZABÓ FERENC (Mezőberény, 1973); Vésztő története. Szerk. SZABÓ FERENC (Vésztő, 1973); Kaposvár. Várostarténeti tanulmányok. Szerk. KANYAR JÓZSEF (Kaposvár, 1975).

I. FEJEZET

ÖNKÉNYURALMI KÍSÉRLET MAGYARORSZÁG BEOLVASZTÁSÁRA
AZ OSZTRÁK CSÁSZÁRSÁGBA (1849–1859)

1. BIRODALMI EGYSÉG ÖNKÉNYURALOM ÁRÁN

A folyamat egészére az összefoglaló műveken kívül mindenekelőtt lásd: J. REDLICH, Das Österreichische Staats- und Reichsproblem c. idézett munkáját, illetve F. WALTER és SASHEGYI OSZKÁR kormányzattörténeti feldolgozásait. Windisch-Grätzre és a konzervatív törekvésekre lásd: P. MÜLLER, Feldmarschall Fürst Windischgrätz. Revolution und Gegenrevolution in Österreich (Wien–Leipzig, 1934); Idősb Szőgyény-Marich László országbíró emlékiratai. I–III. (Bp. 1903–1918); J. CH. ALLMAYER-BECK, Der Konservatismus in Österreich (München, 1959); Schwarzenbergre: R. KISZLING, Fürst Felix zu Schwarzenberg. Der politische Lehrmeister Kaiser Franz Josephs (Graz–Köln, 1952); WIRKNER LAJOS, Élményeim . . . (Pozsony, 1879). A polgárság, a bürokrácia és a hadsereg politikai súlyára és szerepére lásd: E. MIKA, Bürgertum und Absolutismus in Altösterreich . . . (*Austria*, 1946); Das Beamtentum in Österreich. Eine sozialpolitische Schrift (Wien, 1851); A. v. WREDE, Geschichte der k.u.k. Wehrmacht. I–V. (Wien, 1898–1905); W. WAGNER, Geschichte des k. k. Kriegsministeriums 1848–1866 (Graz–Köln, 1966). A hangulatviszonyokra: K. SCHADELBAUER, Amtliche Stimmungsberichte 1850/51 und 1859/60 (Innsbruck, 1960). Az osztrák-német liberalizmus társadalmi hordozóira és ellentmondásaira: K. EDER, Der Liberalismus in Altösterreich (Wien–München, 1955). Bruckra: R. CHARMATZ, Minister Freiherr von Bruck (Leipzig, 1916). A „polgári” miniszterekre: R. LORENZ, Anton Ritter von Schmerling . . . und Alexander Freiherr von Bach (In: Gestalter der Geschichte Österreichs. Hrsg. von H. HANTSCH. Innsbruck–Wien–München, 1962). A liberális reformok feladására a kormányzattörténeti tanulmányokon kívül lásd: J. KLABOUCH, Die Gemeindegeldverwaltung in Österreich 1848–1918 (Wien, 1968); CH. STÖLZL, Die Ära Bach in Böhmen . . . (München–Wien, 1971).

2. AZ ABSZOLUTIZMUS MEGHIRDETÉSE
ÉS AZ EGYEDURALKODÓ CSÁSZÁR

Kübeck szerepére: Karl Friedrich von Kübeck, Tagebücher. Hrsg. von M. von KÜBECK. I–II. (Wien, 1909); Aus dem Nachlass des Freiherrn Carl Friedrich Kübeck von Kübau . . . (1841–1855). Hrsg. von F. WALTER (Graz–Köln, 1960). Metternich befolyására: Metternich und Kübeck. Ein Briefwechsel. Hrsg. von MAX FREIHERRN VON KÜBECK (Wien, 1910); ANDICS ERZSÉBET, Metternich és Magyarország (Bp. 1975). A folyamat egészére az idézett kormányzattörténeti munkák mellett: Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen von 1848 bis 1859. Hrsg. von JOSEF KARL

MAYR (Wien–Leipzig, 1931); F. WALTER, Karl Kübeck . . . und die Aufrichtung des francisco-josephinischen Absolutismus (München, 1960); H. RUMPLER, Minister-rat und Ministerratsprotokolle 1848–1867 (Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867. Einleitungsband. Wien, 1970). A „kormányzati alapelvek” szövegét kiadta F. WALTER, Die Österreichische Zentralverwaltung c. idézett műve III/2. 188–192. lapjain.

A Ferenc József személyiségével és működésével foglalkozó számtalan kiadvány közül a következőket emeljük ki: Franz Joseph I. in Seinen Briefen. Hrsg. von O. ERNST (Wien–Leipzig–München, 1924); J. REDLICH, Kaiser Franz Joseph von Österreich (Berlin, 1928); Briefe Kaiser Franz Josephs I. an Seine Mutter 1838–1872. Hrsg. von F. SCHNÜRER (München, 1930); A. NOVOTNY, Kaiser Franz Joseph und Seine Zeit . . . (Wien, 1954); Briefe Kaiser Franz Josephs an Kaiserin Elisabeth 1859–1898. I–II. Hrsg. von G. NOSTITZ-RIENECK (Wien–München, 1966); F. ENGEL-JANOSI, Der Monarch und Seine Ratgeber (In: Probleme der Franzisko-Josephinischen Zeit 1848–1916. Hrsg. von F. ENGEL-JANOSI und H. RUMPLER. Wien, 1967).

3. A MAGYARORSZÁGI MEGTORLÁS

Komárom feladására többek között lásd: THALY ZSIGMOND, The Fortress of Komárom . . . (London, 1852); SZINNYEI JÓZSEF, Komárom 1848–49-ben (Bp. 1887); TIMON BÉLA, Komárom várának átadása 1849-ben (*Magyar Katonai Szemle*, 1931). A megszálló hatóságok rendelkezéseit lásd: Gyűjteménye a Magyarország számára kibocsátott legfelsőbb manifestumok és szózatoknak . . . I–II. (Buda, 1849 [1850]); K. PAPP MIKLÓS, Az 1850-ik ostromállapot történetéhez (*Történeti Lapok*, 1874). A terrorra: BAKK ENDRE, Az 1848. év végétől 1854. év végéig kivégzetteknek . . . emlékezete és névsora (*Történeti Lapok*, 1893, nem teljes); BARTHA ALBERT, Az aradi 13 vitéz pörének és kivégzésének hiteles története (Bp. 1930); KÁROLYI ÁRPÁD, Németújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre. I–II. (Bp. 1932); FÖLDY JÁNOS, Világostól Josephstadtig 1849–1856. Kiad. BALASSA IMRE (Bp. 1939); BISZTRAY GYULA, Kossuth, Táncsics és forradalmár társaik halálos ítélete . . . (*Irodalomtörténet*, 1951. 4.); PINTÉR LAJOS, Az aradi tizenhárom vitéz (Bukarest, 1973). Haynaura: K. VON SCHÖNHALS, Biographie des k. k. Feldzeugmeisters Julius Freiherr von Haynau. 3. Aufl. (Wien, 1875); KROPP LAJOS, Haynau kalandja Londonban (*Budapesti Szemle*, 1903); R. BARTSCH, Haynau. Eine psychologische Studie (Wien, 1907).

4. MAGYARORSZÁG ÖNKÉNYURALMI IGAZGATÁSA

Az összefoglaló művek és SASHEGYI OSZKÁR idézett kormányzattörténeti munkája mellett lásd: K. FRH. VON CZOERNIG, Oesterreich's Neugestaltung 1848–1858 (Stuttgart–Augsburg, 1858); J. E. HORN, La Hongrie et l'Autriche de 1848 à 1859

(Paris, 1859); Az erőszakszervezetekre Kempen rendőrminiszter naplója mellett lásd: F. NEUBAUER, Die Gendarmerie in Österreich 1849–1924 (Wien–Graz, 1925); BERKÓ ISTVÁN, Katonai elnyomatás a függetlenségi harc után (*Magyar Katonai Szemle*, 1937); BŰHM JAKAB, A Magyarországi főhadparancsnokság iratai a Hadtörténelmi Levéltárban (*Levéltári Szemle*, 1969). Albrecht főherceg főkormányzóra: L. JEDLICKA, Feldmarschall Erzherzog Albrecht (In: *Gestalter der Geschichte Österreichs*). A közigazgatásra: F. J. SCHOFF, Die organische Verwaltung des österreichischen Kaiserstaates ... (Pest, 1855); WILDNER ÖDÖN, Pest-Buda közigazgatásának története ... [1848–1865] (Bp. 1937–39). A birodalombeli hivatalnokok magyarországi működéséről sok elfogultsággal: Acht Jahre Amtsleben in Ungarn. Von einem k. k. Stuhlrichter in Disponibilität. Hrsg. von G. OEHME (Leipzig, 1861) és MISKOLCZY GYULA, A Bach-korszak cseh Beamter-e. (In: *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére*. Bp. 1933).

Erdélyre lásd: ÜRMÖSSY LAJOS, Tizenhét év Erdély történetéből. 1849. július 19.–1866. április 17. I–II. (Temesvár, 1894); C. C. BODEA–B. SURDU, Az önkényuralom és a „liberalizmus” rendszere [1849–1867] (In: *Erdély története*. II. Szerk. M. CONSTANTINESCU. Bukarest, 1964). Igazgatására: J. A. GRIMM, Die politische Verwaltung im Grossfürstenthum Siebenbürgen. I–III. (Hermannstadt, 1856–1857); J. GRIMM, Karl Fürst von Schwarzenberg, Gouverneur von Siebenbürgen (Wien, 1861). Horvátország igazgatására lásd: E. BOGOVIĆ, Politische Rückblicke in Bezug auf Kroatien (Agram, 1861); KATUS LÁSZLÓ, A horvát kérdés története a kapitalizmus korában (Kandidátusi értekezés kéziratban. Bp. 1962). A határörvidékre: G. E. ROTHENBERG, The Military Border in Croatia. 1740–1881 (Chicago–London, 1966). A „Szerb Vajdaság és Temesi Bánság” igazgatásáról: [G. GROSSCHMID], Oesterreich, Ungarn und die Woiwodina ... (Wien, 1850); A. STOJAČKOVIĆ, Ueber die staatsrechtlichen Verhältnisse der Serben in der Wojwodina ... (Temesvár, 1860).

5. BEOLVASZTÁS ÉS POLGÁROSÍTÁS

A jogviszonyok változására általában: CSIZMADIA ANDOR–KOVÁCS KÁLMÁN–ASZTALOS LÁSZLÓ, Magyar állam- és jogtörténet (Bp. 1972). A részletekre lásd: WENZEL GUSZTÁV, Az austriai általános polgári törvénykönyv magyarázata Magyar-, Horvát-, Tótország, a Szerbvajdaság és a temesi bánság viszonyaira alkalmazva (Pest, 1854); TÓTH LŐRINCZ, Örökösödés az austriai általános törvénykönyv szerint ... (Pest, 1854); RÁTH GYÖRGY, Teljes váltó- és csődtörvénykönyv. I–II. (Pest, 1854); SZOKOLAY ISTVÁN, A telekkönyvek ismertetése a legújabb rend nyomán (*Jogtudományi és Törvénykezési Társ*, 1856); KLÉH ISTVÁN, Törvénykezési rendeletek gyűjteménye ... I–II. (Pest, 1854–1858); ANTALFFY ANDOR, A magyar állami földmérés (*Térképészeti Közlöny*, 1934–1935); KATONA GÉZA, Mozzanatok a Tolna megyei bíróságok ítélezési gyakorlatából az abszolutizmus első szakaszában (In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből*. III. Szerk. PUSKÁS ATTILA. Szekszárd, 1972).

6. OKTATÁSI REFORM ÉS KONZERVATÍV TUDATFORMÁLÁS

Az oktatásügy irányítására és Thun művelődéspolitikájára lásd: MADZSAR IMRE, A magyar közoktatás az abszolutizmus korában (*Magyar Pedagógia*, 1922); HAJDU JÁNOS, Az osztrák vallás- és közoktatásügyi minisztérium szervezetének kialakulása a Bach-korszakban (In: Tanulmányok a magyar nevelés történetéből 1849–1944. Bp. 1957); BUZINKAY GÉZA, A Bach-korszak művelődéspolitikája Magyarországon (Bölcsészdoktori értekezés kéziratban. Bp. 1973). Az oktatásügy helyzetére és a reformtörekvésekre lásd: SZABÓKY ADOLF, Tanrendszerterv... közzétéve a bécsi cultus- és oktatás ministerium által... (Buda, 1850); SCHWARCZ GYULA, A közoktatásügyi reform mint politikai szükséglet Magyarországon. I–V. (Pest, 1866–1869); KONEK SÁNDOR, A népoktatás ügye a magyar korona területén (*Statistikai és Nemzetgazdasági Közlemények*, 1867); KORNIS GYULA, Középiskoláink elnémetesítése az abszolutizmus alatt (*Egyetemes Philológiai Közlöny*, 1933). A németesítő törekvéseket tagadja, illetve mentegeti: K. FROMMELT, Die Sprachenfrage im österreichischen Unterrichtswesen 1848–1859 (Graz–Köln, 1963). A felsőoktatásra lásd: GERLÓCZY GYULA, A budai kir. műegyetem történeti és statisztikai szempontból (*Statistikai és Nemzetgazdasági Közlemények*, 1867); BUZINKAY GÉZA, Felsőoktatási politika Magyarországon a neoabszolutizmus korában 1849–1860 (*Orvostörténeti Közlemények*, 1973); SASHEGYI OSZKÁR, Iratok a magyar felsőoktatás történetéből 1849–1867 (Bp. 1974). A részletekre lásd még SZENTPÉTERY IMRE, A bölcsészettudományi kar története 1635–1935 (Bp. 1935), ECKHART FERENC, A jog- és államtudományi kar története 1667–1935 (Bp. 1936); REMETE LÁSZLÓ, Budapest könyvtári múltjából (A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Évkönyve, 1963. Bp. 1964); HORVÁTH PÁL, Egyetemtörténeti tanulmányok (Bp. 1973); KANYAR JÓZSEF, Kaposvár művelődésének kérdései a XVIII–XX. században (In: Kaposvár. Várostörténeti tanulmányok. Kaposvár, 1975).

Az egyházpolitikára többek között lásd: BALLAGI MÓR, A protestantizmus harca az ultramontanizmus ellen (Pest, 1867); ZELLER ÁRPÁD, A magyar egyházpolitika (Bp. 1894); HERMANN EGYED, A magyar katolikus papság az osztrák katonai diktatúra és az abszolutizmus idején (Gödöllő, 1932); RÉVÉSZ IMRE, Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából (Bp. 1957); G. ADRIÁNYI, Die Stellung der ungarischen Kirche zum österreichischen Konkordat von 1855 (Roma, 1963); FR. ENGEL-JANOSI, Österreich und der Vatikan 1846–1918. I–II. (Graz–Wien–Köln, 1958–1960); E. WEINZIERL, Die österreichischen Konkordate 1855 und 1933 (Wien, 1960); FR. ENGEL-JANOSI – R. BLAAS – E. WEINZIERL, Die politische Korrespondenz der Päpste mit den Österreichischen Kaisern 1804–1918 (Wien, 1964).

A sajtó- és cenzúravizonyokra többek között lásd: P. HARUM, Die Press-Ordnung vom 27. Mai 1852... (Pest, 1852); SZILÁGYI SÁNDOR, Rajzok a forradalom utáni időkből (Bp. 1876); JAKAB ELEK, A censura története Erdélyben (*Figyelő*, 1881); MOLNÁR GYÖRGY, Világostól Világosig. Emlékeimből. 1849–1881 (Arad, 1881); HALÁSZ IMRE, A sajtó viharos korszakából (*Nyugat*, 1914); ANGYAL DÁVID,

A magyar hírlapirodalom története a Bach-korszakban (In: Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése. Bp. 1925); BUZINKAY GÉZA, A magyar irodalom és sajtó irányítása a Bach-korszakban [1849–1960] (*Magyar Könyvszemle*, 1974); SZELE BÉLA, A nyomtatott betű sorsa az abszolutizmus korában (Bölcsészdoktori értekezés kéziratban. Bp. 1974).

II. FEJEZET

POLITIKAI MAGATARTÁSFORMÁK AZ 1850-ES ÉVEKBEN

1. A NEMZETISÉGEK CSALÓDÁSA

A nemzetiségi viszonyokra, a Habsburg-hatalom nemzetiségi politikájára és a visszahatásra lásd az általános művek mellett többek között [F. RIEGER], *Les slaves d'Autriche et les magyars* (Paris, 1861); Magyarország és Kelet-Európa. Szerk. GÁL ISTVÁN (Bp. 1947); H. HANTSCH, *Die Nationalitätenfrage im alten Österreich* (Wien, 1953); F. WALTER–H. STEINACKER, *Die Nationalitätenfrage im alten Ungarn und die Südostpolitik Wiens* (München, 1959); F. ZWITTER, *Les problèmes nationaux dans la monarchie des Habsbourg* (Beograd, 1960); A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Kiad. KEMÉNY G. GÁBOR (Bp. 1962); NIEDERHAUSER EMIL, *Nemzetek születése Kelet-Európában* (Bp. 1976).

A délszlávokra E. BOGOVIĆ, G. GROSSCHMID, A. STOJAČKOVIĆ, KATUS LÁSZLÓ és G. E. ROTHENBERG idézett művei mellett: F. RAČKI, *Die Vertheidigung des kroatischen Staatsrechts* (Wien, 1861); L. GAJ, *Gedanken zum Ausgleich Croatiens und Slavoniens mit der Regierung* (Agram, 1864); POPOVICH MILOŠ, A nemzetiségi kérdés Magyarországon szerb szempontból. Ford. SÁRCSEVICS AMERUS (Szabadka, 1865); D. STRATIMIROVIĆ, *Was ich erlebte* (Wien–Leipzig, 1911); D. JÁNOSSY, *Die Territorialfrage der Serbischen Woiewodschaft in Ungarn* (Wien, 1933); E. BAUER, *Joseph Graf Jellachich ... Banus von Kroatien* (Wien–München, 1975). A szlovákokra lásd: J. BEDE, *Bedenknisse eines Slaven* (Leipzig, 1850); V. MATULA, *L'udovít Štúr (1815–1856)*. Ford. CSIZMADIA DEZSŐ (Bratislava, 1956); S. M. DAXNER, *V službe národa*. Zost. F. BOKES (Bratislava, 1958); L'. HOLOTRÍK, *Slovak Politics in the 19th Century* (*Studia Historica Slovaca*, V. Bratislava, 1967); *Dejiny Slovenska*. II. Od roku 1848 do roku 1900. Red. L'. HOLOTRÍK, J. MÉSÁROŠ (Bratislava, 1968); L. GOGOLÁK, *Beiträge zur Geschichte des slowakischen Volkes*. III. Zwischen zwei Revolutionen [1848–1919] (München, 1972). A románokra és a szászokra az eddig idézett munkákon kívül: E. VON FRIEDENFELS, *Joseph Bedeus von Scharberg. Beiträge zur Zeitgeschichte Siebenbürgens im 19. Jahrhundert*. II. 1848–1858 (Wien, 1877); I. MARTIUS, *Grossösterreich und die Siebenbürger Sachsen 1848–1859* (München, 1957); I. TÓTH ZOLTÁN, *Magyarok és románok* (Bp. 1966); K. HITCHINS, *Andrieu Șaguna and the Rumanians of Transylvania during the Decade of Absolutism, 1849–1859* (*Südost-Forschungen*, 1966). Érdekes adat: FARAGÓ JÓZSEF, *Bem apót váró román ének 1851-ből* (*Igaz Szó* [Marosvásárhely], 1961). A kárpátukránokra:

PERÉNYI JÓZSEF, A ruszinok történetének vázlata 1800–1918 (Kandidátusi értekezés kézírata. Bp. 1954); IVAN ŽEGUC, Die nationalpolitischen Bestrebungen der Karpato-Ruthenen 1848–1914 (Wiesbaden, 1965).

2. MAGYAR POLITIKAI HANGULATVISZONYOK 1849 UTÁN

Hangulatjelentéseket közöl: SASHEGYI OSZKÁR, Munkások és parasztok mozgalmi Magyarországon 1849–1867. Iratok (Bp. 1959). A már idézett emlékiratokon és a szépirodalomban feldolgozott élményanyagokon kívül többek között lásd: SZEGFI MÓR, Bujdosásom idejéből (In: A Honvédmenház könyve. Szerk. TÓTH KÁLMÁN. Pest, 1870); MADARÁSZ JÓZSEF, Emlékirataim 1831–1881 (Bp. 1883); PODMANICZKY FRIGYES B., Naplótöredékek 1824–1887. I–IV. (Bp. 1887–1888); Vukovics Sebő emlékiratai. Kiad. BESSENYEI FERENCZ (Bp. 1894); FALK MIKSA, Kor- és jellemrajzok. Kiad. FALK ERNŐ (Bp. 1902); Jókai Mór önmagáról... 1825–1904 (Bp. 1904); PÁLFFY JÁNOS, Magyarországi és erdélyi urak. Kiad. SZABÓ T. ATTILA (Kolozsvár, é. n.); SZABAD GYÖRGY: Nacionalizmus és patriotizmus konfliktusa az abszolutizmus korában (In: A magyar nacionalizmus kialakulása és története. Bp. 1964); KOÓS FERENC, Életem és emlékeim. Kiad. BEKE GYÖRGY (Bukarest, 1971); VAJDA JÁNOS, Egy besorozott naplójából. 1850–51. A bujdosás (In: Vajda János összes művei. IV. Sajtó alá rend. BARTA JÁNOS–SERES JÓZSEF. Bp. 1972). TELEKI SÁNDOR, Emlékezzünk régiekről. Kiad. CSETRI ELEK (Bukarest, 1973); MAJOR ISTVÁN, Honvédelményeim 1848–49-ből. Kiad. SZŐCS SEBESTYÉN (Bp. 1973).

Itt emlitem meg, kapcsolódva a Spira György által az 1585–1586. oldalakon előadottakhoz, hogy a felelősség elhárításának szándéka messzemenő szerephez jutott abban, ahogy az önkényuralom idején, de számos esetben még a dualizmus korában papírra vetett vallomások és emlékiratok szerzőinek egy része is a Függetlenségi Nyilatkozat elfogadtatásáról szólt. Azoknak, akik önigazolásként „megfélemlítésüket” emlegették, sokban már a kortárs megfélemlítés (Vö. IRÁNYI DÁNIEL: Megjegyzések br. Kemény Zsigmond emlékirataira. Bp. 1883). A történésznek ezért az emlékiratok érveit, köztük az annak következményeiről írottakat, hogy 1849. április 14-én a képviselőház „népgyűléssé bűvült”, nem pusztán átvennie kell (hol magasztalólag, hol korholólag), hanem szembesítenie is az objektív források tényeivel. Az ülések egykorú jegyzőkönyvei pedig nagyon is világossá teszik, hogy Magyarország önálló államiságának kimondása megfelelt a parlamentarizmus egykorú követelményeinek. Ellentétben ui. a trónfosztáshoz való hajdani hozzájárulásukat, illetve tiltakozásuk elmulasztását mentegető emlékiratírók legfőbb állításával, ezekből kitetszik – többek között –, hogy Almásy Pál elnök messzemenő gondossággal biztosította a szűk imateremből a Nagytemplomba átvonult képviselők számára a szükséges padosorokat, tehát a tanácskozásban való részvétel fizikai lehetőségét; hogy sem vitának, sem ellentmondásnak akadálya nem volt, még akkor sem, ha Kossuth előterjesztésének feltételezhető ellenzői – kisebbségben maradásuk tudatában – csak erős önkorlátozással éltek is e lehetőséggel; hogy a

Függetlenségi Nyilatkozatot a nagytemplomi határozat után öt nappal iktatták törvénybe, miután az eredeti előterjesztést előbb a két ház által választott bizottság, majd az országgyűlés plénuma – minden illetéktelen kirekesztve – zárt üléseken, beható vita után módosításokkal magáévá tette.

3. AZ ÖNKÉNYURALOM KISZOLGÁLÓI

Az eddig idézetteken, különösen SZŐGYÉNY-MARICH és KEMPEN emlékiratain, ANGYAL DÁVID és BERZEVICZY ALBERT feldolgozásain és a hatalmas kiadatlan forrásanyagon kívül lásd mindenekelőtt: TÓVÖLGYI TITUSZ, *Bach korszak* (Pest, 1868); Benedeks nachgelassene Papiere. Hrsg. von H. FRIEDJUNG (Dresden, 1904); Kecskeméthy Aurél naplója 1851–1878. Kiad. RÓZSA MIKLÓS (Bp. 1909); NÉMETH G. BÉLA, *A Pesti Napló kezdeti szakasza (Irodalomtörténeti Közlemények, 1960. 2.)*; O. REGELE, *Feldzeugmeister Benedek* (Wien–München, 1960).

4. A HABSURG-HATALOM KONZERVATÍV TARTALÉKA

A konzervatív csoport 1849–50-ben kifejtett politikai tevékenységének legfontosabb okmányait közli ANDICS ERZSÉBET, *A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben. III.* (Bp. 1965); Az 1850. évi memorandum szövegét lásd: E. VON FRIEDENFELS idézett művének II. 434–441. oldalán. Fontosabb korabeli röpirataik: P. SOMSSICH, *Das legitime Recht Ungarns und seines Königs* (Wien, 1850); [ZSEDÉNYI EDE], *Ungarn's Gegenwart...* (Wien, 1850); [ZSEDÉNYI EDE], *Die Verantwortlichkeit des Ministeriums und Ungarns Zustände...* (Wien, 1851); GR. A. SZÉCSEN, *Politische Fragen der Gegenwart* (Wien, 1851). Az 1857. évi memorandumuk közel egykorú kiadása: *Eine Adresse der ersten politischen Notabilitäten Ungarns vom Jahre 1857* (Leipzig, 1861). Magyarul közli: Deák Ferencz beszédei. Összegyűjt. KÓNYI MANÓ. 2. kiad. (Bp. 1903) II. 397–403. Az általuk is ihletett publicisztikára lásd: Török János publicisztikai és nemzetgazdasági némely dolgozatai (Pest, 1858). Működésükre lásd még THALLÓCZY LAJOS, *Gróf Szécsen Antal* (Századok, 1901) és SZŐGYÉNY-MARICH LÁSZLÓ idézett emlékiratait.

5. „KIJÓZANÍTÁS” ÉS ILLÚZIÓKELTÉS

A szövegben érintett legfontosabb művek: [EÖTVÖS JÓZSEF], *Ueber die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oesterreich* (Leipzig, 1850); Magyar szónokok és statusférfiak (Politikai jellemrajzok). Szerk. CSENGERI ANTAL (Pest, 1851); B. EÖTVÖS JÓZSEF: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra. I–II.* (Bécs–Pest, 1851–1854); [EÖTVÖS JÓZSEF], *Die Garantien der Macht und Einheit Oesterreichs* (Leipzig, 1859); KEMÉNY ZSIGMOND, *A forradalom után* [1850]; *Még egy szó a forradalom után* [1851] (In: Báró Kemény Zsigmond összes művei.

XII. Bp. 1908). Az igen széles körű irodalomból lásd: [SZABAD IMRE], Documentált felelet Kemény Zsigmond „Forradalom után” cz. munkájára... (Pest, 1850); BEKSICS GUSZTÁV, Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés (Bp. 1883); PAPP FERENC, Báró Kemény Zsigmond. I–II. (Bp. 1922–1923); MARTINKÓ ANDRÁS, Br. Kemény Zsigmond pályafordulata (Pécs, 1937); MÁTRAI LÁSZLÓ, Gondolat és szabadság (Bp. 1961); BARTA JÁNOS, A politikus Kemény (*Irodalomtörténet*, 1962. 2.); PÁNDI PÁL, A politikus Kemény (*Irodalomtörténet*, 1962. 2.); SÖTÉR ISTVÁN, Nemzet és haladás (Bp. 1963); KOSÁRY DOMOKOS, Kemény és Széchenyi 1849 után (*Irodalomtörténeti Közlemények*, 1963. 2.); SÖTÉR ISTVÁN, Kemény Zsigmond (In: A magyar irodalom története. IV. Bp. 1965); SOMOGYI SÁNDOR, Csengery Antal (Uo.); SÖTÉR ISTVÁN, Eötvös József. 2. kiad. (Bp. 1967); SZABAD GYÖRGY, Eötvös József a politika útjain (*Századok*, 1971. 3–4.); D. MERVYN JONES, The Political Ideas of Baron Jozsef Eötvös (*Slavonic and East European Review*, 1971); BÉNYEI MIKLÓS, Eötvös József olvasmányai (Bp. 1972); P. BÖDY, Joseph Eötvös and the Modernization of Hungary, 1840–1870 (Philadelphia, 1972); R. VÁRKONYI ÁGNES, A pozitivisták történetnézete a magyar történetírásban. I–II. (Bp. 1973); MANN MIKLÓS, Trefort Ágoston élete és működése (Kandidátusi értekezés kézirat). Bp. 1976).

6. DEÁK ÉS A PASSZIVITÁS POLITIKÁJA

Deák Ferenc egykorú megnyilatkozásainak és a politikai tevékenységével kapcsolatos adatoknak legfontosabb gyűjteménye: Deák Ferenc beszédei. Összegejt. KÓNYI MANÓ. I–VI. 2. kiad. (Bp. 1903). Leveleit lásd még többek között Deák Ferenc emlékezete. II. Levelek 1822–1875. Kiad. VÁCZY JÁNOS (Bp. 1890). (Bevezetése hivatkozik arra, hogy halála előtt Deák megsemmisítette levelestárát, így a hozzá intézett levelek túlnyomó részét nem ismerjük.) Sokban elavult biográfiája: FERENCZI ZOLTÁN, Deák élete. I–III. (Bp. 1904). Lásd továbbá: Deák-album. Emlékkönyv (Bp. 1876); CSENGERY ANTAL, Deák Ferenc emlékezete (Bp. 1877); EÖTVÖS KÁROLY, Deák Ferenc és családja (Bp. 1901); HALÁSZ IMRE, Egy letűnt nemzedék (Bp. 1911); HORÁNSZKY NÁNDOR, Deák Ferenc lelki alkatának és betegségének befolyása pályájára (*Orvostörténeti Közlemények*, 1972); SZABAD GYÖRGY, Deák Ferenc három politikai korszaka (*Magyar Tudomány*, 1976). A passzív ellenállás formáira lásd a korszakkal foglalkozó valamennyi idézett emlékiratot.

7. AZ ELLENÁLLÁS AKTIVIZÁLÁSÁNAK KÍSÉRLETE ÉS AZ EMIGRÁCIÓ

A hazai ösztönös, illetve az emigrációval kapcsolatot tartó szervezkedésekre és mozgalmakra lásd BERZEVICZY ALBERT összefoglaló műve mellett átfogóan LUKÁCS LAJOS, Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849–1867 (Bp. 1955); a részletekre lásd: HENTALLER LAJOS, A balavásári szüret (Bp. 1894); Figyelme

(Fülöp) ezredes emlékiratai. Kiad. KACZIÁNY GÉZA (*Magyarország*, 1914); Noszlopy Antal visszaemlékezései. Közli: VÖRÖS KÁROLY (*Századok*, 1953. 2–3.); MOLNÁR JÓZSEF, Heves- és Külső-Szolnok megye alkotmányos és függetlenségi mozgalmái [1849–1867] (Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve, 1959); Teleki Blanka és köre. Kiad. SÁFRÁN GYÖRGYI (Bp. 1963); DEÁK FARKAS, Fogságom története. Kiad. KOVÁCS JÓZSEF (Bukarest, 1972); KÁROLYI DÉNES, Székely vértanúk 1854 (Bukarest, 1975).

A magyar emigráció irathagyatéka túlnyomó részében kiadatlan. A kiadott iratok, emlékezések és feldolgozások így is könyvtárnyi anyagában az eligazodást könnyíti többek között: NAGY MÁRTA, Az 1848–1849-es emigráció memoire irodalma (Bp. 1936); ÁCS TIVADAR, A magyar légionisták életrajzgyűjteménye, valamint GÁTINÉ PÁSZTOR MÁRIA, A Risorgimento magyar bibliográfiája (In: Magyarok és a Risorgimento. Bp. 1961); J. SZÉPLAKI, „The Nation's Guest” 1852–1972. Bibliography on Louis Kossuth... with special reference to his trip in the United States... (Athens, Ohio, 1972).

Az emigrációval foglalkozó legfontosabb forráskiadványok és feldolgozások közül itt a működésüket átfogóan, illetve annak 1853-ig terjedő szakaszát tárgyaló műveket említjük: Authentic life of... Kossuth... with... his speeches delivered in England. Ed. Bradbury and Evans (London, 1851); F. W. NEWMAN, Select Speeches of Kossuth (London, 1853). Marxék 1851–1853 közötti, a magyar emigráció mazzinista kapcsolatait bíráló írásait lásd: Marx–Engels művei. 8. (Bp. 1962); lásd továbbá: VERESS SÁNDOR, A magyar emigráció Keleten. I–II. (Bp. 1878); LÁSZLÓ KÁROLY, Napló-töredékek... (Bp. 1887); A Kossuth-emigráció Törökországban. I. Kiad. HAJNAL ISTVÁN (Bp. 1927); E. KASTNER, Mazzini e Kossuth [Lettere e documenti inediti] (Firenze, 1929); LENGYEL TAMÁS, Klapka György emlékiratai és emigrációs működése (Bp. 1936); A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában I–II. Kiad. JÁNOSSY DÉNES (Bp. 1940–1948); BUCHINGER MANÓ, Titkos akták negyvennyolcas emigránsokról (Bp. 1948); Kossuth Lajos levelei nemeskéri Kiss Miklóshoz (1851–1854). Kiad. KUN JÓZSEF és BÖHM JAKAB (*Hadtörténelmi Közlemények*, 1957–58); PULSZKY FERENC, Életem és korom. I–II. Kiad. OLTVÁNYI AMBRUS (Bp. 1958); KOLTAY-KASTNER JENŐ, A Kossuth-emigráció Olaszországban (Bp. 1960); Teleki László válogatott munkái. I–II. Szerk. KEMÉNY G. GÁBOR. (Bp. 1961); HORVÁTH ZOLTÁN, Teleki László 1810–1861 (Bp. 1964); KOVÁCS ENDRE, A Kossuth-emigráció és az európai szabadságmozgalmak (Bp. 1967); KAKUK ZSUZSA, Kossuth kéziratai a török nyelvről (Bp. 1967); Z. VAS, Kossuth in England (*The New Hungarian Quarterly*, 1968. 29.); IVÁNYI EMMA, Klapka György iratai 1848–1892 (*Levéltári Közlemények*, 1969); L. E. TAKO, Louis Kossuth Hungary's Advocate and the American Response (Bölcsészdoktori értekezés kézírata. Bp. 1972); J. H. KOMLOS, Louis Kossuth in America 1851–1852 (Buffalo–New York, 1973).

8. A NEMZETKÖZI HELYZET VÁLTOZÁSAI ÉS AZ EMIGRÁCIÓ

Lásd: C. F. GRAF VITZTHUM, St. Petersburg und London in den Jahren 1852–1864. I–II. (Stuttgart, 1886); H. FRIEDJUNG, Der Krimkrieg und die österreichische Politik (Stuttgart, 1907); TH. LENGYEL, Die Ungarn und der Krimkrieg (Bp. 1938); D. JÁNOSSY, Die Ungarische Emigration und der Krieg im Orient (Bp. 1939); B. UNCKEL, Österreich und der Krimkrieg (Hamburg, 1969); A. J. BARKER, The War against Russia 1854–1856 (New York, 1971); P. W. SCHROEDER, Austria, Great Britain and the Crimean War... (Ithaca–London, 1972); L. BOICU, Austria și Principatele Române... |1853–1856| (București, 1972); W. BAUMGART, Der Friede von Paris 1856 (München–Wien, 1972).

9. AZ ELDNYOMOTT NÉPEK ÖSSZEFOGÁSÁNAK SZORGALMAZÓI

A hazai megnyilatkozásokra lásd: KEMÉNY GÁBOR BR., A nemzetek fejlődéséről (Kolozsvár, 1856); MOCSÁRY LAJOS, Nemzetiség (Pest, 1858); TÁNCICS MIHÁLY, Életpályám (Bp. 1949); TÁNCICS Hét nemzetiség szövetsége c. kéziratából részleteket közölt LUKÁCS LAJOS idézett munkájában és Táncsics Mihály (1799–1884). Kiad. H. KOHUT MÁRIA (Bp. 1974); DÁVID GYULA, A román népköltészet első magyar fordítója, Ács Károly |1824–1894| (*Út*, 1954); Mocsáry Lajos válogatott írásai. Kiad. KEMÉNY G. GÁBOR (Bp. 1958); TÓTH EDE, Mocsáry Lajos élete és politikai pályakezdete |1826–1874| (Bp. 1967); FRIED ISTVÁN, Adélszláv költészet magyar recepciója Kazinczytól Jókaiig (Kandidátusi értekezés kézírata. Bp. 1975); SZABAD GYÖRGY, Az újraolvasott Civilizátor (In: Madách Imre ma. Szerk. MEZEI JÓZSEF. Bp. 1976).

A magyar és a szomszédos népek emigránsainak törekvéseire R. A. KANN, Kovács ENDRE és mások már idézett munkái mellett lásd: G. KLAPKA, Der Krieg im Orient... (Genf, 1855); DEÁK IMRE, Az első magyar–román konföderációs tervek (*Magyar Kisebbség*, 1932); Bálcescu Miklós válogatott írásai. Szerk. I. TÓTH ZOLTÁN. Ford. DOMOKOS SÁMUEL – KÖPECZI BÉLA (Bp. 1950); I. TÓTH ZOLTÁN, Bálcescu Miklós élete 1819–1852. (Bp. 1958); R. WIERER, Der Föderalismus im Donauraum (Graz–Köln, 1960); MÉREI GYULA, Föderációs tervek Délkelet-Európában és a Habsburg-monarchia 1840–1918 (Bp. 1965); DOLMÁNYOS ISTVÁN, Herzen (Bp. 1970); J. C. CAMPBELL, French Influence and the Rise of Roumanian Nationalism (New York, 1971).